तिर्यङ्कुः स्त्रोतारो वितः ॥ कीलकादिना योजनीयो दण्डः समतया द्वयोः ॥ मूलशोतत्वं बस्त्रे [illegible]वं
तार्यस्य [illegible]ः त्रायतः । हस्तिग्रयुग्मे मध्यां कालिर्य ग्रहस्य गतः खले तान मध्ये पूरयेरन्य
लिमुये द्वा यथाविधि ॥ ३ ॥ अंके यावत् स्त्रत्रमेति चरित्थे समाजवेदिति ॥ शंकुलसरा चोत्तं
षड्ङ्गुलपरिमाणाद्द्वादशांगुलमुच्छ्रितं ताड्यरं यावन्नवै ताशंकुं कुर्या द्विजोत्तमः ॥ षडङ्गुल
द्वादशांगुलयोर्विकल्पो त्यवकुन्त्रोत्र साधनव्यवस्थितः ॥ परिमाणं तु अधःशिरोविस्तारो वा ॥
तथा ॥ एकतब्र रज्जुसूत्री सूत्रः खादिरः सममायतः । शंकुः कार्यस्तु शुल्वज्ञैः स्त्रस्याङ्गमयेन्म
हीमा ॥ प्रादेशमात्रो हवि यज्ञेपर्वलक्षणालक्षितः । शंकुरामशिरः कार्यास्तस्याप्यं निरव
नयेत् ॥ एकतश्च एकतयेव सूक्ष्मीकरणार्थं तक्षणेन तनूकृतः । खादिर इति सारकाष्ठो
पलक्षणार्थं ॥ अङ्गुष्ठविनिरालनेदित्यङ्गदुमिति दृढस्थितिः योग्यतोपलक्षणां मा ॥ हवि

श्री॥ ॥ शु० व्या॥ ॥ ३॥

यज्ञे पौर्णमासादिहविर्यज्ञसाधनस्तत्वे ध्यादेः साध्ये त्वामशिरा आश्रु ध्रुकशिरः शुष्कशिरसो हि मुद्गरेण
हननेन नगस्थगसे गतः॥ एतेन यत्र यत्रोपयुक्तास्तत्र यथा शंकुः कार्यः ननु मानविशेषोपदे
शेन दृष्टमादृष्टं वा केन विशेषेण रूपाः। अत्रनुस्मृतं मात्र शाशंकुना त्वाव्यत्र यथा छा
याग्ने सूक्ष्मं वर्त्तेत्र विज्ञान्निर्गच्छन् साध्य दिगग्रं परिच्छिद्यालं मुद्गरेणाघ्नुतः॥ द्वितीयस्तु
मारास्तु खादिरो मुद्गरस्तथा शंकुस्तेन भिन्नः स्यात्तस्मात्तस्योपरि ग्रहः। पञ्चदशम्॥ ॥ १५
चतुरस्रं मुद्गरं कुर्याच्चापि षोडशाङ्गुलमायतं। अविद्धं क्रमशो यं च दारुणं व्याघ्रनिर्मितं॥ १४॥
अविद्धमुष्टिग्राह्यकाष्ठान्तरेणाप्रोतं क्रमशो यस्मात् शंकुहननरूपक्रमशो दृढं॥ शंकोः
साम्ये बाधस्थितेः प्रकारस्य समुद्धृतः॥ स्थास्यत्वे कोर्विंशतेर्नमाने भवितते दृढं त्वं मु॥ ॥३॥
रचयच्छको कोः समन्तादृढं मारचयेत्सुधीः॥ तन्मध्ये निहिते शंकोः सोढे शंकुमिते

गेसोगान्मूलाकालिर्वापिवृत्ताद्दिगगतान्नितःस्वरूपोदयात्तदंतेस्वरूपंकमलंतुत्यक्त्वाकुरित्यर्थः
रिति॥छायाप्रवेशानिर्गमार्थंमार्गविशेषार्थंतुवृत्तान्तरंवक्ष्यते॥इत्यर्थः॥अन्नीशांस्वं
थिनासूक्ष्मासमाश्लिष्टाक्रांतेरोमशा॥इत्यर्थः॥नाभिकांकार्यान्तरेयोगमिच्छता॥शाशी
बाबात्वजीवैववेशाविधीयते॥इत्यर्थः॥यतःपाशात्रिवृतायज्ञकर्मईशा॥इत्यर्थः॥मुद्रामु
यीकार्याशौरीस्तुपरिमिश्रिता॥कात्यायनोवदत्येवन्त्वज्ञेरितियाज्ञवल्क्यमारा॥नाही
नानाभिकानवर्तितात्रिशिखाद्ध॥इत्यर्थः॥कार्येतितात्पर्यंत्रिवृत्तेत्यादिनुमोक्तेत्रिवृद्वत्स्य
मित्यादिनाधर्मोपकरणा॥इत्यर्थः॥परतयायदुक्तंतदनुवादरूपंबोध्यं॥स्वर्वसमेस्थलेतु
कलशानांकुमुदारितयुक्त्वास्तुसमोनिखायतस्मिन्न्यंकौसंमितयासमयक्वल्लि
प्रयादुमितयस्पृक्षेपशोइत्यर्थः॥उक्तरूपया॥इत्यर्थः॥मंडलमध्यप्रमशोनपर्वाक्तैः

॥ ॥
फु०२॥ ॥
४॥

कुछायातां किंचिन्न्यूनं तत्प्रवेशार्हं परिलिख्य तत्र च समरामेडुल्लेशाकुछायात्र विशतिय
तश्चापराह्णे निःसरति तत्र स्थलद्वये मंडलरेखायां चिह्नं कृत्वा यां छिद्रं वा लिखनेन
तद्द्वयोपरि विचार्हं परिलिख्य नातस्त्रं प्राचीरखात्रां कुसंमितया शंकुतुल्यये वे
तिन युक्ता व्याख्या ॥ केचित्तु द्वेरोपोपमावयोर्मध्यापि शंकुतापिके वतछायातितया
तत्र वृत्तमध्ये छायाप्रवेशो नालापातात् द्व्यपक्व चातां अत्र नातिसूक्ष्मतनुत्वादिनां तरेपि
तत्रैव वृत्ते तस्यैव शंको छायाप्रवेशनिर्गमौ सा च यदि चापूर्वादिनापरदिनछा
यामार्गमंतराल घटी नाडिकाः पष्टितः किंचिन्न्यूनाधिका पूर्वाव परदिनयोर्मध्ये
त छायापगमांतरमंगुलयवादि मितं पूर्वदिनस्य छायाप्रवेशनिर्गमांतरघटी ॥४॥
भिर्गुणितं नाडिकाभिर्भाजितं हारितं लब्धमानेनाड्कुः लादिनाय छुरंयनेन त

दोत्सरतोपदर्क्षिशांतदार्दर्क्षिशातः पूर्वदिनापगमाद्विहेष्कुर्यात्ताच्छायाप्रवेशाचिह्नं च विष्कृत
मेव पूर्वदिनस्यातयोन्तुपरिनीतं सूत्रं प्राचीस्पष्टतराच्युत्तमपैवचार्त्तिकः च्युति
प्रवेशापगमांतरालघटीहृतेश्चोपगमांतराले॥ छायापजत्यं तरनाडिकाप्तांशोना
यनांशाचलितेइकाष्ठेति प्रकारांतरं ज्ञेयं॥ कृत्तिकाश्रवरापुष्याभिश्चात्रास्यासत्यि
र्यदृतरंम्॥ एतत्सायादिशोन्रूपं युगमात्रोदितेपुर इति पडशीत्युदःलमिति युग
मात्रंयथोदेदितंकृत्तिकादिनक्षत्रमाकाशमार्गेहृति॥ तत्र तदुपलेक्षिताप्राची
ज्ञेया॥ यत्तु लोकेसूर्यौक्षसंप्राच्यानयनं नवेदतं प्रत्येतत्॥ एवं वेधादिनादिसज्ञान
प्रकारांतराशीवार्त्तिकेः स्मार्त्तिर्दृश्रितानि वेद्याहेर्द्धिगाः॥ यतचादिकसाधनमादा
वर्त्तमश्॥ तदेतरालं [illegible] नाचोकोंम[illegible]तिमुखदक्षिणा॥

ची॥ १

नाद्य॥॥

॥ २॥

घमध्यमध्ये शंकुं निखत्यैवमुत्तरतः सो दीर्घा॥ यो प्राच्यं तयोः शंकू पूर्वमुक्तौ तयोरंतरं रज्ज्वा
मिन्वा तां रज्जुं मध्यस्थच्छिद्रगुणीकृत्य रज्ज्वंतयोः पाशौ कृ चा प्राच्यं ते शंक्वोः पाशौ प्रतिमु
च्य निधाय रज्जुमध्यं दक्षिणात आकृष्य तेन मध्यमेन स्पष्टे लक्षणे शंकुं निखा
य तथैवोत्तरतो रज्जुमध्यमाकृष्य तत्रापि तथैव वत्रां घ्नतरं निहन्ति। तास्यां शंकुभ्यां
परिच्छिन्नो दीर्घा दिक्॥ रज्ज्वंतयोः पाशौ करोति। परिलेखनीयं क्षेत्रमानार्थमुपादायमा
ना यारज्जोः स्वरूपनियमार्थ॥ यारज्जुः चतुरस्रादिक्षेत्रमानार्थमभ्यस्तादिस्वरूपादि प ६ ॥५॥
भ्यते तस्या अंतयोः पाशौ कुर्यात् शङ्कोः प्रतिमोक्तव्यौ भविष्यति॥ गर्हपत्याहवनीययोः
रेतरं षडुमसप्त वा वाजं तु समं त्रेधा विभज्यापरस्मीं विहातीयलक्षरोने दक्षिणाय
म्य तस्मिन्नग्निरिति॥ तत्र द्रष्टुपतिष्ठतेरज्ज्वंतयोः पाशौ करोतीति॥ एवमन्यत्रापि॥ न

T

नुसर्वस्त्रपाठोऽस्ति चेत्युक्तमेव॥ ननु किमर्थमुच्यते रूढं तयोः पाठो करोतीति॥ उच्यते॥ स
र्वस्त्रोक्तपाठाकरणान्न॰ सर्वार्था॥ उदीचीसाधनचैनेव पूर्वमुक्तत्वात्॥ इदं नु सर्वा
र्थ॥ एवं तर्हि मेवास्तु पूर्वं कस्मान्न कृतम्॥ सत्यं॥ इदं क्षेत्रपरिच्छेदिकास्वेव रज्जुषु
प्रतिष्ठते॥ न च पूर्वं क्षेत्रपरिच्छेदः क्रियते॥ किन्तु दीर्घी ज्ञापनमात्रमतः पुनरुक्ति
र्न दोषाय॥ पुनरुक्तपाठेऽस्तु तत्पाठाकरणा स्यात्॥ नित्यं च ज्ञाप्यतेति तत्कृति यज्ञाया
दिषु मानमात्रार्थासु सर्वरज्जुषु न प्राप्तं च तयोः पाठाकत्थनं॥ ॥ स्त्रोराघं ७ स निरच्छन्न
संख्यासमासन्तेगेषु लक्षणानि॥ ॥ करोतीत्यनुवर्तते॥ स्त्रोराघमाने ऽर्ध समाने निरच्छ
न्ने आकर्षमाने संख्यासमासन्तेगे च लक्षणानि करोतीत्यनुपदिष्टते॥ तत्र लक्षणप्रकाष्ठ
स्य थं मू॥ क्षेत्रायाम प्रमिता दृष्टरज्जुरेका॥ तावता [illegible] न्यासरज्जुः तयोर्यदि

॥श्री॥ ॥

॥ ॥ शु० २॥ ॥

॥ ६॥

संख्यातस्याः समासार्थैकीकरणायप्रवृत्तरक्षोगजे हेतुरूपाय प्रक्रमो मोरनोक्रियते तावतीमः
न्यसरज्जुमानुसंख्यासमाकृतःतत्रयद्विर्हतवृद्धेत्रयामज्ञानार्थमेवाभतस्कृतपरिच्छेदांतरस्याह
प्रचालाः॥ आरण्यादिपदानिवततत्त्वपरिच्छेदकरज्जुपराशिर्वततस्यरज्जुगतान्येवलक्षणानिका
र्याणि॥ निरेछन स्वरूपंवक्ष्यति॥ प्रमाणासन्नस्यास्यान्यासचतुर्थेलक्षणेकरोतितेनिरेछन
मिति॥ प्राच्यांतयोःशंकुनिहंति॥ इष्टक्षेत्रे यावतीप्रवीक्ष्यते। यथामाहावेद्यांषड्त्रिंशत्प्रक्रमा॥
तावत्याःपूर्वापरीतयोःशंकूनिखेयेमानार्थैवेतानुपदिष्टावाचार्येण॥ ननुसमेशंकुंनिखेये
त्यादिसूत्रेतत्रशंकूनिहंतिसामर्थ्यात्सुक्तमेवशंकुद्वयनिखननंकिमिदंपुनरुच्यतेमेवं
नद्विदिक्ष्वावज्ञानार्थमुक्तंनन्विष्टक्षेत्रप्रावीपरिच्छेदकमित्यपुनरुक्तिः॥ आरण्योरं०सये
योग्या। शंकूनिहंतानुवर्त्तते। क्षेत्रपरिच्छेदिकंवक्ष्यमाणामित्यादक्षिणोत्तरयोःश्रो

॥ ६॥

॥राम॥

रयोः संयोज्य रज्जुगतलक्षणांकितप्रतीतत्र चतुरस्रं शंकून्निहन्ति॥ मानोत्तरकाले क्षेत्रपरिच्छेदाय येन्तु
पदेशाः॥ शं॰ को॰ पार्श्वोपांतिमुख्यनिरंछनेन मध्ये ही चारदक्षिणापूर्वे हरंति॥ क्षेत्रपरिच्छेदाय रज्जु
प्रसारणात्मकाः ते ये॥ अंसनिरंछनचिह्ने पूर्वतः श्रोणिचिह्ने रज्जुं ततः पश्चिमतः कुर्वन्नस्मात्तु
तत्र शं॰ को॰ पार्श्वो दक्षिणं सांसानि कृत्वा निरंछनस्थाने रज्जुमायम्य दक्षिणापूर्वामाग्नेयीं दि
शं प्रत्याकर्षन्नत्र चांसलक्षणोपरि मुपदिष्टः शंकुर्देयः॥ दक्षिणापूर्वमिति दिशामन्यैमा
न्यंतराल इति समासः॥ एवमुत्तरतः॥ शं॰ को॰ पार्श्वोपांतिमुख्यनिरंछनेन मध्ये ही चात्यादि
विधिः पूर्वोक्त एवमित्यनातिदिश्यते॥ दक्षिणापूर्वमित्यत्रोत्तरपूर्वां दिशां हरंतीति पश्चे
ता॥ उत्तरांसे च शंकुः हरंतीति बहुवचनोपदेशो व्यापनि क्षेत्रैकेन रज्जुप्रसारणां कर्तु
मशक्यं क्रियमाणां वा न क्षेत्रमिति सामान्येन परिच्छिन्नमिति च कुर्वीरपि सहायैः तत्र प्रसार

॥ श्री ॥ ॥
॥ सु० १० ॥ ॥
॥ ७ ॥ ॥ ॥

रां कार्यमिति स्व वर्णयितुमेव मन्यत्राणि। अथ श्रोणीनाम चतुरस्रेः स्रै सूत्रे अग्र जे ये ग्राना दिग्गतो
कोणो॥ श्रोणीनु नैर्ऋत वायव्या दिग्गतो कोणो॥ विपर्यस्येतरतः॥ इतरइति पाश्चिमत्व
गद्यते॥ विपर्यस्येति चरन्तु पान्नो व्यत्यस्य पर्व पान्नों प्रत्यक्चैकोप्रत्य क्यान्नोनुप्रावि
न्नों कोन्यस्मेत्यर्थः॥ एवं कृते॥ हिनिरंछनं प्रत्यक्छ्रोणी विहृ समीपवर्ति स्यात्॥ तत्र समचतु
रस्रे यदस्य विहृतं तदेव श्रोणीयिहृं दीर्घचतुरस्रे तु तयोर्वैदइत्येव विशेषः यद्वितु श्रोणी
विहृं तत्सहितं निरंछनं विहृं च अथ स विकृतं ह्वसं निहितं निरंछनं विद्धाद्यानुपहितं अवि
रज्जुप्रांत विनागेपरूप गक्रियते॥ तदपान्नाविपर्यासं विना पिन्ने च परिच्छेदः स्यात्॥ अ
न्नदक्षिणा पश्चिमां दिशाहृत्य रक्षिणा श्रोणीः संपाद्येतिचेन्न॥ श्रोणी विहृयोः श्रोकुका
वेव॥ ससमाधि सर्वत्र॥ समाधि सम्यगाधानं करणं मानप्रकारः सर्वत्र समदीर्घचतुर

॥ ७ ॥
॥ रामः ॥

अणुक्षेत्रेण रज्वेतयोः पार्श्वौ करोतीत्यादिसूत्रैस्तु परिच्छेद्यः॥ प्रमाणमन्यस्यान्यासवत्तुर्थे
ऽक्ष्णया करोति तन्निरूढं॥ निरूढस्य पुच्छे विनियोगमुक्त्वा कर्षणे॥ ननु स्वरूपं तदि
दमुच्यते॥ इष्टक्षेत्रस्यायामः प्रमाणं तावन्निर्मितां रज्जुमन्यस्याद्द्विगुणीकृत्य अन्यासे
द्विगुणस्य पार्श्वसिद्धः॥ पर्वो न्यासस्य पार्श्वे इति पाणि॰ न्युञ्छ॥ तत्र अन्यासे रज्जोः संख्यातं ग
मेदीयसि वत्तुर्थे त्रो निरूढं नविहृत करोति॥ यथा निरूढनात् दंडरज्वान्यासरज्जोर्वे कीरु
तान्मानमेकत स्वयोर्न्ताः अपरतश्च पंक्त्यां त्रा न्वेयुः॥ नत्वा न्यासरेड्वेतान्नेदीयसि तुर्ये
त्रो निरूढं नोपदेत्राः॥ निरूढमित्याकर्षस्य संज्ञा व्यवहारार्था॥ न्वपार्श्वसा निरूढ इति ग्रा
कृष्यते नेति॥ अन्नं यातिर्यङ्मानीत्रोपः॥ ॥ पार्श्वा हूय वति स्वान्यसरज्जुरष्टभागा तस्यानि
रूढं नपर्यन्तं त्रयोभागस्तिर्यङ्मानी॥ तयाशितिः पर्यङ्मानं मीयते श्रोणेरायंसपरिच्छे

॥श्री॥ ॥

॥शु०ह्य॥ ॥

॥६॥

रूपा। तद्वैपरूत्यं श्च लागारज्जुरक्षारायाम वति करोरूपे शास्त्रिय तान्तवति। पार्श्वमानी च
त्रिसर्धापर रोक्षेतरमेव चतुर्ना गत्मकं स्वं व्यश्रिक्षेत्रमेतत्ति र्यस्थानी पार्श्वमान्या स्फु
यामितुरूो॥ तत्राये नियमः॥ यत्र तिर्यक्स्थानीत्रयो लागाः पार्श्वमानी च चारस्तत्र दक्षि
णाक्षेपक्षेव लागाः यतः स्तिर्यक्स्थानीवर्ग पार्श्वमानीवर्गसं क्ययमूलमेवा क्षूपा मानं॥
तत्र तिर्यक्स्थान्यास्त्रि रूपा यव वर्गो नव। पात मान्या रूपा या वर्गः षोडशात देक्यं पंचविंश
तिस्तन्मूलं पञ्चेति त्रिचतुः पंचांशरूपा त्रिस्तिर्यक्स्थानी पार्श्वमान्या दक्षयाति स्वस्त्रि क्षेत्रं
सर्वत्र बोद्धं॥ तिर्यक्स्थान्य दक्षयार्थ्यां रज्जुप्रमाणामिति पार्श्वमानां द्विगुणो वरज्जुः स्या
त्॥ अथवा त्र्यन्नेयं शोको: स्थायाम युक्तविस्ताराई मितैव ये वरज्वाप वैक्षु गरूपाया
क्षेत्रंपरिहि घेत किमधिक लागद्वय वर्द्धनेनात त्रोत्तरं॥ शेष लागद्वयं यदधिकं॥ रो

॥८॥

॥राम॥

T

पं

रञ्जोरायामतोविस्ताद्द्विगुणतद्दैर्घ्यं नागेनैकैकमत्रां अवलक्ष्यां यां तिर्यङ्नान्यांश्च योऽयं क्षेत्रंपरि
च्छिन्नं मत्तं नान्यथातेनात्रत्र येतिर्यङ्नान्यं चापेक्षकेन्द्रा। वलक्ष्या नवतीतिव्यवस्थांतर॥ अथ
वाक्षैत्रं अग्निक्षेत्रप्रदर्शनमेवैतत्॥ निरंकुनायुपरि चनागात्मिकारज्जुरवलक्ष्या। निरंकु
नादृऽयम्यस्य शाल्मिकाज्जुस्तिर्यङ्नानीरज्जुप्रसारराहित्यस्य क्षेत्रायामस्य पञ्चमानीदृ
पस्य शेषव्यपदेशाः सचैत्यैवं अग्निक्षेत्रंज्ञेयं इति प्रदर्शनमन्यत्रापि ईदृग्ज्ञानसे न स्पष्ट
शाया॥ अमारां ईवान्यस्या न्यासपङ्क्तिलक्षसां करोतितन्निरंकुनम्॥ दीर्घचतुरस्रे
मसावेदिशालासदृशो ऽकारान्तरमेतत्॥ अमाराम यामसमानम्॥ षड्विंशत्यक्रमा
वा महावेद्यां म्॥ विंशतिरत्नयः शालायां मू॥ अष्टादशसदृशितदर्धक्रमाः श्रौतं॥ अ
ष्टादशक्रमाः दशारत्नयश्चनवारत्नयश्चा॥ इन्यस्यैते चद्दूते तत्र संख्यासमासतेः॥

॥श्री॥

।शुद्ध॥

॥२॥

क्रतुपर्यन्यस्तरश्मेणठा विनक्ष्मायां संख्यासमासजड संनिहिते षष्ठेशेल क्षरो करोति।
तंन्निरंकुनम्॥ तन्महावेद्यामस्नयचारित्रादेशोपुन्नवति। शेषे पंस्थ्यद्द्वांशानिरंकुनं
वश्चोशिमानश्चैकमेवा त्रिंशत्प्रक्रमश्चोशिपक्षेयेतन्॥ नवयत्रिंशत्प्रक्रमश्चोशिपृ
क्षे। अंसवितुंकेतदुपरिनिपुनक्रमेणद्वादशांशेषेराशा॥ अत्राहितर्यज्ञानी लागत्रयं
त्रयमेकत्वा गाकृत्यपंच्यभाग रूपा तद्धजः पंचविंशतिः पश्चिमानी चतथैवद्वादशनामि
का॥ तद्धर्गाः॥ सवतुश्चचारिंशा हृतं तदेक्यमेकोनसप्तत्यधिकंशातं तन्मुलंत्रयोदशभागास्त्रि
न्नागामिकैकभाग रूपाः अस्कयैकोनचत्वारिंशद्भागाः। तिर्यज्ञान्यस्कयायोगेसार्द्धयामरु
पारंकुरितिज्ञेयं॥ शालायोस्यत्रिंशदरन्निरंकुः। अन्यासस्यदशारन्निरूपस्यषष्ठेशेसमे ॥२५॥
डशांकुलअरन्निमितेनिरंकुनं॥ तत्राष्टावरन्नयोष्टौचांकुलानितिर्यज्ञानी॥ चचारित्रावत्ता

T

रिंशद्गुलात्मकांयभागाः एकविंशत्यरत्नयःशोडशावांगुलानिव्यस्तयाःचचारिंशद्वचारिंश
दंगुलात्मकत्रयोदशभागाः॥ विंशत्यरत्नयस्तपार्श्वमानीतावत्प्रमाणाद्वादशभागाः॥ अत्र
श्रोण्यां सविकें निरंछनोपरि त्रीरत्नीतोष्टे यांगुलानि छित्वा पंचारत्नीछेषयित्वाकार्ये॥
सदसिद्वसप्तविंशत्यरत्नी॥ रज्जुरभ्यासानवारत्नयः स्तस्यषष्ठेसार्द्धारत्नौ निरंछनंसार्द्धसप्तारत्नी
तिर्यङ्मानीषेषरोन॥ निरंछनोपरिचत्वरत्निषु श्रोण्यां निरंछनं सविकं सार्द्धरत्निश्रोषरोन॥ स
सार्द्धनविंशत्यरत्निरज्जुः॥ अत्रसार्द्धअरत्निमितैकभागेनद्वादशभागाः पार्श्वमानीत्रयो
दशरज्जुः॥ पंचतिर्यङ्मानीद्रष्टव्या॥ एवमन्येष्वपि दीर्घचतुरस्रेश्रेणुआयामार्द्धषष्ठांशोन
ततोधिकोनं वाएषु विस्तारार्द्धतश्चैव दीर्घचतुरस्रेषेषाविधीनान्येषु॥ अस्तयातिर्यङ्मानी
त्रेषः॥ व्यारभ्यात्रयेणाप्युक्तार्थमेतत्सूत्रं॥ अत्रत्रयस्त्रिंशत्प्रतीचीप लेपिरक्वंतरं वर्त्तिकेतस्यायप

॥श्री॥ ॥ मु०५॥ ॥ कर्ष ॥१०॥

दैर्घ्यं द्विनिघ्नाः रज्जवो दैर्घ्यं वेशाकर्षणाः॥ तस्या दैर्घ्यार्द्धं स्वस्तितिर्यक् शाठो कोणस्थैले दैर्घ्यं॥ विस्ता
रार्द्धं चतुरस्रके॥ यत्र तत्र साधये द्विधा॥ महावेद्या दैर्घ्यार्द्धं द्विगुणा हस्तपति प्रक्रमा दैर्घ्यं वेशो नाप
ष्टि प्रक्रमा रज्जुः तस्या दैर्घ्यार्द्धं स्वयं चतुश्शांशा ष्टु एकोनविंशतिप्रक्रमेषु प्रक्रमपंचमात्र
तुकेषु चिह्नं कार्यं द्विस्थ विस्तारार्द्धं षु पंचदश प्रक्रमेषु सार्द्धषोडसु वा कोणस्य श्रोणिः चिह्नं द्वि
दशासुक्षंस चिह्नं॥ समचतुरस्र मसन्नयासाध्यते॥ प्रमाणार्द्धं समचतुरस्रस्य शंकुः॥
प्रस्याया म विस्तारेनु त्वोत्सेत त्सम चतुरस्रः तस्य प्रमाणास्या याम स्यार्द्धं श्रोरायं सपरि
ष्टेद्विकः शंकुः सोऽस्या स्वरज्जौ ज्ञेयः निरंछनेन च न्यास चतुर्थं उत्तमेवाप्युक्तम्॥ याव
त्प्रमाणारज्जु स्यात् तावाने वागमो ज्ञेवेत्॥ आगमार्द्धेन शंकुः स्या इतरद्धि निरंछने॥ आ
गमोऽन्यस नागः आगमार्द्धं शंकुश्रोणायं सार्थः॥ अतरार्द्धं सरव्यास समासनंग ग्रागमार्द्ध वि

नार्द्धं ॥१०॥ ठ

T

मेरंतराले निरंध्रनं चिह्नं ॥३॥ स्वव ह्रद्दे दीर्घे चतुरस्रस्य दीर्घे चतुरस्रे ह्रस्वे च स्य तिर्य
क्षु न चिह्नं रज्जुपात ॥४॥ ह्रस्वतः शाखा लो स्याद्भवति। यथा महावेश्मं विंशत्य
क्रमस्थोरी पश्चे पंक्ति दशा स्तु। त्यस्मिं शत्य दे सार्ध पाद शास्तु। स क्रमेषु तु विशेष
तु लो ॥ आधाने पदिके कुर्यात् सोमे तु द्विपदो भवेत्। अग्नौ च त्रिपदं कुर्यात् त्रक
मे याज्ञिके च इति। आकुर्या पश्चदशा मे कथं विंशति क्रमपरत्य परतस्मिं केष्व
पि। द्वादशास्तु पादा उक्त इति सोमे रज्जुमान मिति ॥ पंचदशास्तु अंशो शालि निरंध्रनार्थे चि
ह्नं। ततस्मिं क्रोदक विंशति प्रक्रमेष्वा यामसमानार्थे सेरव्या समास ह्रगं चिह्नं। तत
स्मिं स क्रमेणु निरंध्रनं चिह्नं। ततो पि त्रिषुं समानार्थे चिह्नं। चतुर्विंशति प्रक्रा
मा हि शाखा ॥ ततो द्वादशास्तु [illegible] रज्जुः प्रमाणार्ध वा त्यस्मे

॥श्री॥

शु०ह॥

॥१९॥

तिकर्षितं॥ तथा सद्भिन्नवर्तित्यगिति ज्ञात्वा स्वविस्तारार्द्धं चतुररत्निपुष्करायंस
विकं॥ प्रकारांतरेणापि॥ अष्टादशारत्नयो द्वैध्यमितिपक्षमाश्रित्योक्तं॥ नववेल
स्य शांकुर्या त्रिशिरोकुर्या॥ त्रिपुत्रिषु॥ उत्तमो नवकः पाशः सदसोमानमुच्यत इति॥
प्रथमं नवारत्निपुष्टिकं श्रोणिमानार्थं ततस्त्र्यरत्निपुश्रोणि नागोनिरंछनार्थं म॥
पुनस्ततस्त्र्यरत्निपुष्टं सनिरंछनार्थं ततोपि अरत्निषं सार्धं ततो नवस्तुपाशा॥ एवमा
त्रपक्षिमस्रगंतयोः शंकुं निहत्य पाशाविमोकः॥ अरत्न्यर्धं स्वनरज्जुं व्यत्यासः॥ तदर्थं प
र्श्वद्वयं निरंछनेनोक्तः आयमस्तद्वैव॥ अत्र त्रिस्त्र्यरत्निरेकैको लागः॥ तत्र त्रिलागपार्श्व
मानी चतुर्लागात्तिर्यङ्मानी॥ पश्चाल्लागाद्दक्षिणा॥ तिर्यङ्प्राच्याः दक्षिणे करणं रज्जुः निरुद्ध
नन्तुवेद्यां अपचतुररत्निश्रोणिः त्र्यरत्निस षडरत्निप्राचीस्पर्शयोदोषः कः॥ नवीं

सा

सा

॥१९॥

न्ने मिताक्षरानुल्लिखिताषष्ठातःपरैः अर्द्धं द्वित्रिपुपात्राः स्यात्पशुर्वेदिअसायनामिति।
सनवारन्निमितेतिप्रमाणाद्वंवाच्यस्येति। एतस्यैवायंप्रपंचः स्वचितः षडरत्नि
पुलस्त्यरामायामपरिछिन्नसंख्यासमासजंगरूपम्। तातोद्वारत्नौनिरंत्रुन्नचि
त्वाततोप्यद्वरन्निस्त्रौशचिन्तततोप्यर्द्धरत्निवेसचिक्र। त्रिपुस्यानेप्यद्वेद्वे ल
ल्लरामित्यन्वयः।। तत्रावरत्निन्यायेनत्रुसिक्षितस्यपुनःसंयोजनेत्रिपुपात्राःस्य
त्ततस्त्रिपद्वेपुपात्राःस्यादित्यर्थः।। अत्रोसार्थरज्जुव्यासोनिरंजनेक्याद्वाय
केचिन्निरुढपशोपौर्णमासिकामेववेदिमरत्नुःवेदिकरोतीतिककैरारत्नं
विपजय्व्याख्यातंचाद्वरुरागद्वासर्वस्पतद्यान्निनिधानादितिपरयज्योगकर
णात्। तत्वस्यमदायुतिनियानांतायखर्थतोतरवेद्विकेवरुरागद्वासैरवो

॥श्री॥ ॥
॥मु०व॥ ॥
॥२२॥राम॥

नास्तेवरुणाप्रघासवदित्यतिदेशोविनापिलक्षेरन्नेनोवारुणाप्रघासवदित्यधिके
स्तत्रैतदज्ञापयतिस्फाश्याद्देयन्मानेतदपिवरुणाप्रघासवद्भवतीति॥अप
रःप्रपंचोवार्त्तिकेदर्शितः।पौर्णमासिकीवेदिस्थान्याममात्रीपश्चात्त्र्य
ग्निसंज्ञायामितिपक्षमाश्रित्योक्तामण्डरान्निर्दृपाशावमध्येपश्चात्कुलच्छिंत॥
द्विहस्तेगुल्फपद्केवत्रिपुष्टाद्वाशेपुत्रासार्द्धहस्तेवचाराः स्याद्विःस्यात्तत्पौर्ण
मासिकीतिषडरत्निरितिप्रमाणामन्यस्योद्वःस्तेत्रस्याद्यःप्रपश्चाद्त्युक्तेमा॥पा

॥२२॥

त्राद्वयरंश्वेतायाःपाशौकरोतितिस्रस्त्रस्मरणामेतत्पश्चात्स्वितिप्रदेशेषुताने
त्र्याहद्विहस्तइत्यादि॥द्विहस्तेलक्षणास्त्रोशर्याधीततोऽन्यानिगुलषट्कंमोशाधि
गच्छनार्थं॥तताेत्पादे[illegible]स्पृशागुल्फानुत्रयामार्थे॥तत्संख्यासमासन्नेगकरा॥

न्तोऽप्यष्टादशांगुले षष्ठं सनिरञ्छनार्थं ततोऽप्यष्टादशांगुले षष्ठं सविकार्थी ततः सार्द्ध
हस्तो पात्राः। त्रिघुस्यानेऽष्टादशांगुले षिष्ठित्यर्थः। अत्राऽसार्थं नरूरञ्जुव्यत्यास्तो
निरञ्छनने दात्॥ अरत्निहस्तयोरत्र त्रास्त्रे एकांवि यच्च मतस्वं वह्निहस्त इत्युक्ते
सा पेत्स्यारत्निर्हृश्च वितस्ति विज्ञातिशतांगुलमुरूप इति पारिनाषिकां गुलवि
तिस्य रत्निजन्हरां स्यवक्ष्यमाणत्वात्। व्यामस्य परानवत्यं गुलस्यचतुररत्निरवे
ति। व्याममात्रीमिति सन्नेरा द्विहस्त इत्यतस्यैक वाक्यता। यदुक्ते॥ तं तु पुष्क
रनालस्य षड्शः परिवेष्टितः। वत्सन तर्यास्मि हारयोय रायावालेन सहशोऽनवेल॥
त्रयः स्त्रिहाय साबालाः सर्पपार्थविधीयताद्विगुणां सर्षपविधाय वः पञ्चसा
र्षपाः॥ अंगुलस्य प्रमाणानुपञ्च वाः पाञ्च सम्मिताः। चतुर्विंशांगुलोरत्निर्वित

॥श्री॥

॥शुल्ब॥

१३॥ ॥ ॥

स्तिर्द्वादशांगुलाः॥ व्यामस्य तु चप्रमाणां तु चतुर्न्न्से नेत्रातानुक्तं। पुरुषस्य प्रमाणं तु विं
शतिरत्नत्राताधिकेति। यजमानेनोर्द्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रिते न समस्थिते नवेति पुरुषमाने
स्त्रिते॥ तस्य पञ्चमोंशोरत्निः अन्तुरत्निर्व्यामः अरत्निः स्यात् विंशो वा गोंगुलं
स्मपरत्न्यर्द्धं वितास्तिः अंगुलस्य पंचांशो यवोदरविस्तारः यवोदरविस्तारस्य
पञ्चमोंशः सर्षपः तस्यार्द्धं सौर्णपाद्यं स्यात्तलीतोशास्तिरूपरीवालः त्रिंसप
रीवालस्य पञ्चोंशः पुष्करतंतुरिति व्यवहर्त्तव्यं इति संक्षेपार्थः॥ ननु पुष्कर
तंतुं तु मारभ्य येच्चेद्वं परिच्छिन्नमेवेदं प्रमाणमुदिश्यते। तथा सति हि यजमाने
नोर्द्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रिते नेति सूत्रे यजमानस्य स्वरूपमनर्थकं स्यात्॥ दानवाचनानां
भेदोरं भवशावरचरणाद्युतरप्रमाणेषु यजमानप्रतीयाश्छिन्नपरिज्ञाणया स्वप्रमा

॥१३॥

ग्रहणमकर्त्तव्यं स्यात्। सर्वयजमानानामंगुलादिप्रमाणानां नियतत्वैकविषयत्वात्॥
अतो यथोक्तैव व्याख्या। एवं वेदिकरणे माहात्म्यान्यथाकरणे साहसोक्तिदुःख
प्रत्यवायस्योक्तेः॥ अनेन विधिना यस्तु वेदिं करोति मानवः। यजमानेन यालमा
नमुक्तो तारयते ध्रुवं। समाख्या चास्य सह वेदे यज्ञेषो ग्रामराशि स्तुते। विदिये
ये कर्तुमिच्छन्ति गिरिजे द्विजेन तेन रचयिति। प्रमाणस्य प्रमेयत्व यह्यान्य हस्त
संज्ञिता। सर्वतच्छास्त्रोज्ञा चायज्ञे सिद्धान्ति याज्ञिकाः। यथानक्षीयते मानेय
वचनविवर्द्धते। यथाचरमते दृष्टिस्तथायोगं समाचरेदिति। आत्रायज्ञे तत्
ऽुद्धय संक्षेपसंग्रहः। द्विगुणा त्रिगुणा दोः कर्णा सार्द्धं पुत्रि कुदोः माति: घोरायसाम
तयोरन्वो हृतन्ति ताको मिताहृत्वं। स्मार्था॥ आयाम द्विगुणा सार्द्धयजमानत

...स्त्री॥
...द्व॥राम
...द्व॥

ले चमानायद्विचारस्तुक्तौ॥ तत्र याद्विमुखाणां सा अष्टत्राशाकार्या॥ तत्र त्रिंशतो भागो तु
ङः॥ पंचभागः करराः साहुचष्पाद त्रनीजाकार्यो॥ तत्र पंचभागो तु ज्ञस्त्रयोद्दरा प
गःष करीः तुल्य यो तु इ भागमध्ये शास्त्रोक्तमानाद्मानेन प्रोणयेत्सर्यिकं कार्ये यथा
से नवं तु इक करांतरेनिरं बुनां कः॥ त्रकटमुखस्य चैव॥ प्रातुक्तेति वसानादि
त्राकरमुखाकृतिच्यत्रिकोणंतत्रापिशास्त्रचंदर्हे ओरीत्राहुई मः॥ समचतु
रस्त्र दीर्घ चतुरस्त्र रस्तुकृयनेन प्राग्वंशस्य रुविर्द्दनपत्नीशालादेवे देश्चेष्टिकल्प
त्ता प्रभासिक [illegible] पास्तुकसो मिक्यादौ देर्मानं तु क्तानि वाद्व्यानि दर्शितानिच
तानिज्ञातः ईश्वर दद्द इति सूत्र व्याख्यायं॥ वेदीनां बकुचामानानितिवकुवचनेम॥
[illegible]स्य संस्थितानामितिइतिपिवेद्यांतके॥ तत्र मध्यसेत्र हेपरिशिष्टं॥ आनीय

गा
॥२४॥
॥राम॥

...तत्प्रागवं शर्वादि मातातिका स्थला तत्रि...

तु

नं सर्वाहोल्यस्माद् यावद्देवत्तु गाहि गुरुणी कृत्यतारंभं तत्रशंकुं निखानयेत्तावद्दिग्भ्रोरसं
सयो मध्येतयारश्वापरलाग यावर्द्दृष्टु चतुरायेराम ध्येनास्ति स्य संस्वहो इति॥
अत्रास्यार्थः॥ वेदेषु ग्राह्यंपश्चानाद्यं यः प्राच्यंतः शंकोः॥ तस्माद्सत्रांकुमकेतळ
ग गतं श्रोशिरांकुं स्थैवं वेषयंरश्मु पश्चातिपश्चानाद्दगतशांकुः यावद्दानये
त्राा तस्यारश्वो मध्ये न प्रोक्तेरूप वेदिपक्षेसूत्रपंयाशा दक्षिकत्रातोरः लम्भितेत्रव
ति॥ ततस्मारंभं द्विगुणीकृतापुर्वाद्शंकुतोसत्रांकुवेष्टयंस्त थे वानिरध्यात्मातदंत
व्यासत्रिकारदृधः साईद्वावन्यारिंत्रांदंगुलानेश्रोशिरांचिन्हे परिन्तुसाईत्रिंशंरंगु
लानेपतति॥ तत्रशंकुरेव मुच्चारतः॥ तस्यैव सप्तपश्चाराद्दक्षिकात्रातो गुलानित
या ऋष्टमोत्रः साई कोनविंशातिरंगुलानि किंश्च दक्षिकानितावता व्यासेई नत

॥श्री॥
मु.२॥
॥२५॥

स्मात्कुर्याद्द्व्यन्तरीयो हस्तार्द्धे लिखेत् वेदिमध्यस्य संग्रहं सप्तपर्णं कुर्यात्॥
वास्ताब्दः पश्चात्तरोऽथ यातयोः पार्श्वद्वये निखातशंको रंतरस्य षट्पुत्रे षड्
शेन त्र्यारवात्वंगुलसंमितनवाति तस्य तुरीयोंशः सार्द्धैकविंशत्यंगुलानि किंचि
दूनानि तावतान्यासार्द्धेन एवं वत्सग्रहं हस्तार्द्धेन चयतो लेख्या वेद्युत्तरेषु तु न
मध्यसंग्रहः । समाशान्तरोपरि शेनमप्यूतमाशाबाधाः॥ शालामाने च॥ एतेव
व्याख्यातमिति एवं शौवसंबंधः दीर्घचतुरस्रविधिना शालाकार्या । शालैस्वरू
पं परिशिष्टे पठ्यते । विंशत्यातुकरैः शाला दशायामेन विस्तृता । विमितचतुरस्रसा
द्वद्वारान्विसमाशातः इति॥ विंशतिहस्तायामा दशविस्तृता शाला दशहस्तसम
चतुरस्र विमितमित्युच्यते तत्र शाला सप्तदश [illegible] से [illegible] वसिद्धवत्सोगे

॥२५॥

धर्मवत्रैलेनोपदिष्टा ॥ ईदृक् सत्त्वशालामेव सत्त्वकृतु पादिष्टवानापर्वसत्त्वादस्य पृथक्त्वा
राम्यया जनन मग्नि मसूत्रे विशेषोक्तिः ॥ तत्रो दीर्घी प्राचीवरा तत्र शालाया प्राच्य
तयोः शाको निहिताल्यादि यच्चार्यमुक्तं तदुदीच्यां कर्तव्यं मा उदगायाम चाक्षाल
यानुदक् रक्तं न्यासः कार्य इति नावः ॥ सदसत्त्वं यम ॥ शालावत्सदसोपि मानेदी
र्घचतुरस्राविधिनाकार्यं ॥ सदोपि हि दीर्घचतुरस्रम् ॥ तत्रो दीर्घी प्राचीवदित्ये
तदत्रापि संबध्यते ॥ अपरिमितप्रमाणा रूपः ॥ यत्र यत्र सूत्रकृता अपरिमित
बद्धः प्रयुक्तः ॥ यथा वरुणप्रघासवेद्या मपरिमितावेति ॥ यथा [illegible] वदीक्षा सुद्धे
त्रा दीक्षा अपरिमिता वेति ॥ तत्र तत्रो रूपप्रमाणाद्युक्तप्रमाणं स्याद्वहु बहु चेहि रूपेण
परिमितत्वाद्बाहुबहुत्वस्यापरिमिकत्वा ॥ ज्ञातरुक्तप्रमाणा [illegible] यैव बहु चं स्याद्वहं सान्नि

श्री॥ बृ॥॥ १९

प्यात्॥ यद्विशिष्टे वेद्यामुक्तमपरिमितां वेति। तत्र नोक्ताधिकमानता किंतु मानाव
वः॥ नात्र मात्रास्तीति स्मृतेः। यद्वा यनेक्ष्मपरिमितेरकट्टुक्तम्। तत्रापि न वेमसु
बूंशिरूपास्त्वपपत्तेति वैवरव्य इत्यानया न्यायमथैत्येन न्यापनमत्वापनं नुस्पृत
तेन सोप्यस्य परिमितत्वाद्वोमानाभावार्थः॥ एतद्द्वयव्यतिरेकेणात्र शास्त्रे न्यापरि
मितशब्द उक्तमानाधिकार्थः प्रमाणे शास्त्रे प्रमराणि र्हास्वद्धौ। हासस्य वृद्धौ
॥१६॥ मदहोत यो प्रमाणापरिच्छेदे शास्त्रेत्र मारां ल्लान्यत्। यथा सौत्रमराणि वेदं सौ
मेव मिकीता हासः शक्रमत्वता येन माने कचेवा यथावाप्ट विद्यादि चयनेषुपु
वृद्धमात्रा न्युद्य येनैवव्यद्धिः। यथावारन्तिजिरे व स्रजोद्धायः॥ शागच्याहासवृ
चालोकरालावंत्रेरासं चरइतिच
तद्यौ यौ गौ गुल्मिसप्तति शास्त्रे प्रमाणां

११६

न्वात्सहपाठादुक्तेरपि वेद्यंतरस्य संभाव्यतेऽतत्राष्टप्रक्रमा आयाने पुरस्ताद्वेद्यंत
उत्करः पते देव गार्हपत्याहवनीययोरंतरं पञ्च सप्त वेत्यादि रज्जुमानं वक्ष्यमाणं
कर्त्तव्यं। इतरस्याविततीये दक्षिणात इत्येतद्वक्ष्यामः॥ यच्च कात्यायनेन दक्षिणाग्नि
प्रकृत्य सूत्रितमितरस्याविततीये दक्षिणातः इति तद्विविच्य वक्ष्याम इत्यर्थः॥ ॥
गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षष्ठांसप्तधा वा गन्तुसमं त्रेधा विभज्यापरस्तात्तृतीयलक्षं
रोन दक्षिणाग्निस्तस्मिन्नग्निः॥ गार्हपत्याहवनीयाग्निमध्यस्थानयोर्मध्यप्रदे
रितरालमितारज्जुणां द्विभागां सप्तविभागां वा कृत्वा पश्चात्षष्ठे पञ्चके वा भागमप
रं [illegible] मितं सप्तमांशमितं चावहृत्य [illegible] तांस वर्द्धितमात्रां रज्जुं त्रेधा विभज्यापरस्तु
तीयलक्षणं प्रागपरे गार्हपत्याहवनीयस्थाने [illegible] प्रक्षिप्य गार्हपत्यस्थानासन्ने तृतीयसो

।।श्री।।
।।सु०वृ।।
।।२७।।

गार्हपत्यशिरोदेन दक्षिणात आहवनीयात्पूर्वविकृष्टस्य ष्टहृभागे दक्षिणाऽग्निस्थानस्य मध्येवो
प्यो अत्राग्न्यंतरालस्योः षोडा विभागपक्षे तावता अधिकस्य वर्द्धने स्तावत्यारज्जोः स्त्रे
याविभज्य पश्चिमत्र्यंशे दक्षिणात आकृष्टे गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यंतरालरज्जुरुक्त्या
भवति।। तत्र तिर्यङ्मानीपार्श्वमान्योनुल्ये भवतः स्वइत्यर्थपक्षो मुख्यः।। अपिवांत
रिक्षभागो न येति स्त्रेणापिस्ताद्वा यः समतिर्यङ्मानीपार्श्वमानीपक्षमेवविरादीक्ष
त्यवस्यति ततः सप्तधाविभागपक्षोत्थांतरचेन तिर्यङ्मानीपार्श्वमानीव्यतिरेके दोष
भावं मन्यमानेनोपन्यस्तः।। एवं चेतरस्थवितृतीये [illegible] दक्षिणात इति कल्पसूत्रेणाप्यन ।।२७।।
मस्याविरोधः।। विपर्यस्यो नेतु चारः। विपर्यासः प्राग्भायोः।। उत्तरतस्याकर्षः तेनगार्ह
पत्याहवनीययोरंतरालमितां रज्जुं ... वांतमपरेभागे संवध्येति

धाविनक्ष्यदर्वविंतीयलग्नेशोनोदगायस्यतस्मिन्कार्येस्यफलस्य लागडकारः॥ अत्रच
यात्रेचालोक्षरोवेतरेशास्येचर इति वेद्यं तल्लग्नवाचालसहपाठादग्नेशोक्तरंतश्चाचा
लंपरिक्लिरविक्षितिस्फुतेः एवं शोक्तरं संवरं परिहाप्येतिस्सत्राशोचकरोपि वेद्यंतल
ग्नस्य वेर्ध्येते तत्र्य शोङ्कसप्तधेत्तुपञ्चदर्शनमात्रे यथोत्तरतो वेद्यंतल्लग्नस्य वडुच्च
ः सन्नाव्यते तथा कार्यं तेनाप्तास्तु विक्रमेषाद्धीतेकादशास्तु मत्यावेति मत्यादिपक्षायानेक
शाखिदेशः पश्चिमतोदुरेपत्युत्कारः पते नच्छानिष्टाम् स्त्रीदुत्तरतउक्तं करोतीति स्त्रत्रेशावेद्युत्तरतं
स्वोच्चरस्यो [illegible] च्चाचलस्माद्विलग्नएवोत्तरतः स कार्यः उक्तरप्यती स्त्रीमंस्तुरं॥ उत्त
त्तराश्चिउकारः कूटमस्त्रियां इति कोशाः कूद्वचनात्॥ केचित्तु कौर्यते एतस्मादस्मिन्नौची
र्यतद्दत्तुकारंगत्वं व्याख्यान्ति स्टेर्यो गाद्वलीयस्त्वं नजानंतीत्युपेक्ष्याः स्युः अतएवौचित्यो चारो

॥श्री॥ ॥शु०२॥ ॥१८॥

वाद्धिं न मासादयतीत्यधिकरणस्य पूर्वपक्षे मीमांसायां तीक्ष्णोत्कट उत्करे कथं वाद्धिनास
दनं स्यादित्याशंकितं॥ किंच वेदिं परिसमुह्य वितृतीयेनाग्नीदुत्तरत उत्करं करोति तालुक्करोप
त्रिर्वेदिं परिसमूहनैः तृणादिनिरस्य वेदिकृति कृष्टे वसन्नाश्यते न गर्त्तता॥ अग्निर्वेदिभूगर्त्त ण्याः स
न संभवति। वेद्यंत उत्कर इति चेद्वितृतीयस्थानान्तरतः पूर्वातद्वत्कर इति सूत्रमुत्तरयामो वितृ
तीयेनाग्नीदुत्तरत उत्करं करोतीति सूत्रणात्॥ अपि वा तरत्रिन्नागोन यावच्छापूर्वा[illegible]देसमच
तुरस्रं कुर्याच्छ्रोणायामग्निः॥ अपि वेति स्फुटतरं वितृतीयसाधनपक्षान्तरपरिग्रहार्थः॥ अं ॥२५॥
तरं च पूर्वापराग्निद्वयस्य प्रकृत चात्रा तदुत्तरमिताररत्नुःस्वतृतीयोग्नेर्न नाकार्यः॥ तावत्या च
काररायारुवनीयमध्यात् प्रत्यक्षसमचतुरस्रं कर्त्तव्यं॥ तदग्निद्वयपूर्वापरार्द्धवर्त्ति स्वेति॥ तस्य १
चतुरस्रस्य दक्षिणश्रोण्यां दक्षिणाग्निस्थानं स्वयंक[illegible]ल्पस्त्वाविरोधीमुख्यतरः पक्षः॥ अत्र

व्यासक्रमाधानपक्षे प्रक्रमस्य चपादमात्रं च करणोर्यद्विशाग्निरवरस्याहवनीयस्येतरस्मिन्मात्रस्यप
रिशिष्टोक्रमस्य पृष्ठे गं वेदिमध्ये पततीति गार्हपत्यस्य पूर्वभागादष्टपादेभ्य आहवनीयस्य पश्चि
मभागः कर्तव्यः॥ एकादशद्वादशपरिमितप्रक्रमपक्षे तु गार्हपत्याहवनीययोरन्तरमेवतावन्मा
त्रव्यमिति वार्त्तिककृदुपपादितं॥ विपर्यस्योत्तरांसउत्तरः॥ विपर्यासवचनात्पश्चिमाद्गार्हप
त्यमध्यात्पुरस्तादग्निद्वयान्तरालमितरज्ज्वास्तृतीयभागेन याकरणं तत्रैव चतुरस्रं कर्तव्यं तदुत्तरांसे चो
त्तरः॥ प्रदेशास्तरणार्थमुक्तेषु॥ उक्तरस्यानुवेदिलग्नत्वं प्रागुक्तमेव॥ उत्तरस्य वक्रस्य पश्चाद्
क्षः पादेनाव्यासो याज्ञिकैः क्रियते॥ अत्र कात्यायनश्चतुरस्रस्य एवं स्याग्नेः स्वरोत्तरेतारथव
क्रकृतिः पश्चाद्वेद्याईवदक्षिणा इति यज्ञपार्श्वे परिशिष्टमुक्तम्॥ तत्र समचतुरस्रस्य
करणानुलोक्तत्वकरणाच्च वर्तते॥ वेद्याकारानुसारं निर्मितेव कार्यं समस्य द्वात्रिंशको
णोऽनुसारात्॥ अग्नेरुदक्प्राङ्नवाङ्गुलेसौ मध्यतो लिखेद्॥ तत्तमेकोनविंशत्याप्रचीत्यामध्य

गात्रवेत्रात्तदुरगमध्ये विहायावाक् स्वरोऽसौ दक्षिणास्यनुदक्षिणा। गिरसुधानादुत्तरतः सोऽर्द्धगुत
वांगुलेणुमध्ये प्रकल्प्य ततः एकोनविंशत्यंगुलमितव्यासे ईशनकोणाद्यन्तेकन्यातन्मध्ये प्र
वीरस्वारूपाकार्या॥ तयावच्चेद्विधानं भवति॥ ततउत्तरभागमपहीय दक्षिणाग्ना
गोरत्निमितो दक्षिणाग्निस्वरो विधेयः प्रकारान्तराणोनुयानि वार्त्तिके दृष्टानि तानि तानि
सर्वाणि पूर्वपक्षरूपाणि। इतोऽवैवेद्राद्रचेन परिशिष्टे उक्त्वा दूरं तावद्रत्निर्वपक्षे
प्रत्यक्षादेवति। अरत्निमात्रत्वं तु ज्ञावानीरे कार्मुक[illegible]तशारस्य वर्ज्यदृश्याहतं
तेन वत्निः विलक्ष्येदेवाग्रमूलं प्रज्ञायते कार्मुकस्य फलमिति गणितेऽस्य व्यतव्यं॥ यद्य
पिपितृलमात्रमत्र भवतीति पिष्याणां विज्ञायते चतुरस्राद्यत्यकोणापरिमंडलादित्येकेषा
मित्यापस्तंबो सूत्रयत्॥ पित्रीलमानव वा स्फारालमिति धनुर्मुष्टिमितं अरत्निमितं

मितं त्रिंशदंगुलं षड्विंशदंगुलं चेति पंच पाश्चात्यैर्व्याख्यातं॥ यैस्तथाप्यरत्निर्येश्चतुरश्रस्यारत्नि
परिशिष्टवचनादरत्निपरं पित्रिशीलपदमेतद्व्याख्यायं व्याख्येयं॥ यच्चतुरश्रा इत्येकेषां
परिमंडला इत्येकेषामिति पक्षद्वयं दर्शितं तदपि शाखाभेदादव्यवस्थितं॥ अस्यां
शाखायां चतुरश्र एवाग्निः खरः पिष्टोना च पत्ने चतुरश्रतादर्शनात् समाशां चतुरश्र
मादेशादन्यापितिवस्य माशाचातः॥ एतेन सप्न्यावच्ययोः खरौ चतुरश्रावरत्निमितौ
इत्येवं गार्हपत्यस्य वृत्तं चेत् परिशिष्टवचनात् गार्हपत्यश्चितौ च परिमंडलतादर्शनात्॥
दक्षिणाग्नेश्चार्धं चंद्रं च परिशिष्टे वृत्तान्यत्र सप्तचतुरश्रता॥ अग्नीनां खरः कार्यो
मेखलाश्च यसंयुतः॥ द्वादशांगुलैर्यो विस्तारैश्चतुरंगुल इत्यपि परिशिष्टपठितात् उत्से
मेखला च यं चतुरंगुलमुपर्युपरि निवेश्यं यथा[illegible] पंचमिलित्वा द्वादशां
खरमाना द्वि हिमे खलैः CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri
त्रित २

॥मु॰ र॰॥ सुलभं भवति॥ तथाऽऽयनकाले संक्रांतिगताः शक्राः परिशिष्टे ८ संख्याताः॥ ते च
शार्कराः पश्चात्पूर्वेद्यो[illegible]त्रिसप्तति॥ एतत्स्याद्बकेरामानं दक्षिणे गोचेकविंशति शितैः
मेत्र शास्त्रे समवत्तुरश्मयोन्योकारा ईचेद्वृत्तस्याश्रिपिण्डस्य प्राश्चिप आकारयेचा
॥श्री॥ श्रि सप्ताभि लेदाह्वत्र याकुंडान्सुलानितानि च रुस्तमात्रः रूपिकान्यारन्यादशा
लमिके न्यो सोमाधिक्याद्दे तेवृद्धि च ले नफल गतेव कैर्न व्यो॥ द्विप्रमाराणां वलुः कले ॥८॥
॥२०॥ राणी वलुः प्रमाराणानवकरणीत्याह्विवत्मा राशः चाले ३॥ एतत्सर्वं सोपपत्तिकं शारदातिलक
टीकायां विस्तृत मस्माभिः॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥इति नैमिषीय सोमसुन्दरमवंद्रकृतायां सुल्वसूत्र ॥२०॥
व्याख्याने प्रथम खंडिकासमाप्ता॥ छ॥ ॥अथ सुल्वे रथसंमितायाः प्रमाणामाह॥ छ॥ ॥ वक्ष
साग्र द्वासेरथमान्सुलरवेत्ति रथमात्री वहिर्मुखासे दूविचे व्यातरर्घ मासारथसंमिता

यावान्तुशप्रवाणिक्याःवेदप्रमाणामंगुलैःर्वस्थामीतिस्वत्रेशोकयद्यपितत्पुरुषस्यांगुलेः
संख्याव्ययादेरितिसमासांतात्प्रत्ययविधानंतस्मात्सचित्रेणएवांगुलेरदंततात्था
ति असमादेवार्षप्रयोगाद्दतोप्यंगुलशब्दोनपुंसकलिंगस्तातिज्ञेयं तथांगुले मानं
२ चक्षुःस्पर्शसिद्धमेवोच्यते स्वत्रकृता॥ ॥तत्रापरत्रीतित्रातमाणा॥ इमानामर्थे
प्रागपरायतः कोष्ठविशेषः तेनात्रेषाशब्देन वेदस्पर्धापरायामोलक्ष्यते॥ तदष्ट
शीत्यधिकशतांगुलमितं भवति॥ चतुरंगुलेनाष्टारत्निमितमित्यर्थः॥ चतुःशतम
स्तः॥ अक्षो नामपक्षात्रिर्यग्रथो गं कापूंसु॥ तेनात्रवेदिश्रोण्यायामोलक्ष्यते॥
सचचतुरधिकशतांगुलमितो भवति॥ अरत्निः स्त्रतुरष्टयसंख्यं शामित्यर्थः॥ ॥
षडशीत्याति र्दुगं॥ ॥चतुर्गं नमनमहस्के गोपालीपिशयमानं कोष्ठरथाग॥ तदस्त्रचतुर

दृष्टां १

॥श्री॥ शु·सू॥ ॥२१॥

लिर्यगायामे[illegible]मसंवेदेर्लक्षयति॥ षडशीत्यंगुलः प्राक्तिर्यगायामोऽष्टांगुलोन चतुरंगुल
लिमितइत्यर्थः॥ चत्वारोऽष्टकाज्ञ्याज्ञ्यानाम; अंगुविवरस्तै[illegible] वस्यं काष्ठरयागं तदि
हचात्वालमानक्रमं कोष्ठलक्षयति॥ ज्ञाम्येव ज्ञाम्येति। सा चतुर्विंशत्यंगुलैः कार्या द्वात्रिंश
दंगुलेत्यर्थः॥ अत्र चतुररत्निः आरोशः षडूमात्री स्यरत्निकं सोतथा सगप्राचीत्यादि
पञ्चांतरं श्यमपि कल्पसूत्रे दर्शितानि। आपस्तंबेन चोक्तानि तानि रूपमसारास्सेवानि
यमेनपत्नोतराशिज्ञेयानि॥ अतएव वरामाय शादे मट धारथमोनानि दर्शितानि।
अत्र चतुरश्रिशिरैं कौकेते के पक्ष मालेष्वेतरेलामरामनुक्तौ॥ तत्वंतलचानियमएव। अतएव
चापस्तंबः॥ पदस्युगेरत्नाविपति ज्ञास्यायो न मानार्थेषु ष्ठाथा कामीज्ञाव्दार्थस्य विशयि
न्यादित्यसूत्रयत्न॥ पेन्हकांष्ठिसुरूपं चतुरस्रेदृष्मा करणीमध्ये ज्ञाक्रवः॥ सप्तमसमाप्तिः॥

२१

यिन्नमेघेदि[illegible]किंपुरुषमात्रं मिमीत इत्युक्तं स्यात्तोऽस्त्येव॥ अत्र गम्येन्तु विदिक्कृष्णक्तिः
समचतुरस्रप्रकारेणोक्तः॥ अतो दिक्तक्तिताकरणार्थं मध्यमा रज्जुः समचतुरस्र
स्याक्ष्णयारज्जुर्द्विकरणीति वक्ष्यति तया पुरुषमात्रसमचतुरस्रस्याक्ष्णयारज्ज्वाकर
शया द्विपुरुषक्षेत्रके समचतुरस्रं क्षेत्रं चात स्याक्ष्यात्पार्श्वमानी तृतीयतिर्यङ्मानी द्वयरूपा
राां द्विगुणं प्रयत्नानां चतस्रणां करणीनां मध्ये पुनश्चतुर्णां चतुष्टयं स्यात्॥ स्त्र चतु
प्रयत्नात यत्र द्विगतकोणाके पुरुषमात्रं समचतुरस्रं भवति समसमाधिरिति क्षेत्रप
रिहेरइत्यर्थः॥ कथं दिक्तक्तितास्यादित्याह्ने पद्येवमेव समाधाने भवति॥ एवम
न्यत्रापि समाधिर्द्रष्टव्यः॥ करणी तत्करणीति ज्ञानोपायं मान्यास्त्यो तिरश्चीवः
एताः पंचरज्जु विज्ञेयाः [illegible] त्रिगुणांते ऽन्यथा क्षेत्रान्तः॥ करणीति छि

णा त

॥औ॥ ॥ येतेनयाकरणाधिकरणीयोह्येतिस्तु ॥ यासमचतुरश्रे प्राचीमध्येतले स्वामितरज्जुः
सु०२॥ साप्रमाँरज्जुः करणी नाम तत्क्रियते अनेया सोल्करणीतद्वितिक्षेत्रे द्वेगुणचैत्रेषु रज्जा द्वि
सामान्येनन्यायते ॥ ततश्च द्विक्षेत्रे सममेयकत्रकारोति साद्विकरणी एवं त्रिकरणी यतु
करणाद्वयः ॥ लघविके ननु स्वचक्रतात च्करणी त्वेव द्विकरण्यादिसंज्ञाः संक्षिप्य
॥२२॥ द्विर्शिताः ॥ तिर्यङ्मानं औरायं सस्पंमीयते यया सा तिर्यङ्मानी प्राच्या तयोः स्तिर्य
ङ्मन्त्रविष्टरज्जुद्वयं ॥ पार्श्वं मीयते अनया या पार्श्वमानी ॥ चतुरश्रपार्श्वद्वयमपि के
गा अतेरज्जुऽच्यते ॥ अक्ष्णिवन्मयति क्षेत्रम अक्ष्णया ॥ अक्षिन्याहस्य टिल्लोपोनयतर ॥२२
त्रमार्गौ ॥ चतुरश्रे कोणात् कोणंति कोणानीताहि मध्यरज्जुस्तु चतुरश्रमध्ये द्वयस्पत
नयोति ॥ तथा च त्रिरपि तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यतो नाना अक्ष्णया भवति ॥ एतासां

ज्ञानां व्यवहारान्मवकृतं तत्र तन्मदृष्टव्यमगानैश्चास्मादौ किं नैताः संज्ञाः कृताः व्यवहाराश्च
क्लृप्ता इति यं ज्ञानी शिवप इति संज्ञाकारणाच्च॥ एवं कृतो हृश्यते॥ सत्यं सकृत्स व्यवह
रो ज्ञातिनः॥ अन्ये चैतासां संज्ञानां श्याच्च व्यवहार इति तत्सन्निधौ संज्ञाक्रमः य
थोत्तर व्यवहारेषु तानु दृष्ट्वा विपरिवर्तैरञ्चाप इति यं ज्ञानी श्रिपदापार्श्वे मानितं
स्याक्न यारज्जु हृञ्चाकरणी। द्रञापदोत्तर बौद्ध लौवति त्येवं पादप्रमाणाज्जु म
[illegible]स्ति यं रश्मि शोत्तरत्वेन प्रसार्यते देकतरं तोत्रिपदा प्रमाणां रज्जु प्रागायतपा
श्वतः प्रसार्येति स्वङ्गोरपरांतां तान्त्वीरोडो ऽर स्य नीता करणी स्पद्ध्यारज्जु यस्य दे
त्रस्य करणी क्रियते तत्र क्षेत्र दञापद मितं क्षेत्रफलकेन वति॥ सोमे हि द्रञापदे
त्तर बौद्धिर्न वति॥ तुर्भां तदृश्यमेतदविनिहितं॥ तयोरेति क्षेत्रापस्यांशो तिनपदे

॥श्री॥ तिर्यङ्मानी त्रिपदा पञ्चमानीय सेत्यध्याहारः॥ यत्तदोर्नित्यसंबंधात्। एवमन्यत्रा

शु०२॥ ॥ पि॥ अत्रसप्तारत्नान्तरस्थितिर्मूला॥ आतपक्षे हि सर्वतो [illegible] इत्युपक्रम्य यजमानस्य वे

दश दशापदानीति श्रूयते तेन दशातपदपक्षे ऐफलेव प्रतीयते कात्यायनस्तु पक्ष्रा

२३॥ प्रयासेनाम्यामात्री विल्लतियामपरिमितां तु जमात्री यजमानदशापद्यां वासामेवे

नेरव्यपद्धुरराक्रतेरसंज्ञावाद्युतिस्त्रयेनूवरतस्य रत्निंगाचीकायांचतुर्गम्ये

सवेदे दशौपदकमरसीकसेत्रयफलाया वेदेः सिद्धवर्दसत्त्वं हेलस्त्रुद्वेदशा

पदकरसीकामेवेहति दशापदसेत्रयफलाया अस्से तस्त्वाज्ञावात् दशापदकरसी

कया एव वह्नित्यरत्निप्राचीकायां वेदावसेनवः एतेन भुत्सद्वेकात्यायनाद्योक्त ॥२

ति॥ द्विपदा तिर्यङ्मानी षडुदपाभ्यमानी तस्याः स्तुयारत्नुभ्यचारित्राकरसीवचारिंश ॥२३॥

ऽस्यदोत्तरवेदिर्भवतीत्येत्रापरद्वयः मानातिर्यक्स्थानीयद्वदमानानुयस्यपार्श्वमा
नीतस्यक्षेत्रस्ययाः स्फयारज्जुः सा करणी ऽस्य चतुरश्रं करोति तद्वच्चारित्रा
त्पदक्षेत्रफलं भवति। उत्तरवेदिं निवपति च चारित्रात्पदा इति वचनस्त्रि
तो। तदर्थमिदमुक्तं। युपादिष्टे युगप्रमाणा सीम्यायांप्रमाणो वेद्युत्तरानाभ्याचयने
युगमात्रीयेत्युत्तरवेदिर्दृश्यते तथा सोमे। शम्यामात्रीमिति तु वरुणप्रघासे
उत्तरवेदिरुपदिष्टा दृश्यते। तस्मात् द्वित्रीनाडिकोत्स्यासिद्धये युगप्रमाणा श
म्याप्रमाणा चोपदिष्टं षडशीतिर्युगं चचारोष्टकः शाम्येति। तदर्थमिदमुच्यते॥
युगमानोपदेशेन युगमितोत्तरवेदिरुपदिष्टा ज्ञेया। तथा शम्यामात्रीत्यर्थः॥
द्वौ चतुरश्रस्यस्य ऽ द्व यारज्जुस्तिर्यक्स्थानापार्श्वमानावयवस्थ ग्द तेकुंतुतस्तद्

॥श्रीः॥

॥शुल्ब॥

॥२४॥

करोतीति क्षेत्रज्ञानां दीर्घचतुरस्रे क्षेत्रे यानि तिर्यङ्मानी सान्यत्र करणी भूता यावत्सम
चतुरस्रं करोति। तथा तस्मिन् दीर्घचतुरस्रे यानि पार्श्वमानी सान्यत्र करणी भूता या
वत्समचतुरस्रं करोति तत्समचतुरस्रद्वयमेकीकृतं तस्यैव दीर्घचतुरस्रस्य य
क्ष्णया रज्जुः सान्यत्र करणी भूता समचतुरस्रं करोति॥ यथा पदे तिर्यङ्मानी त्रिप
दा पार्श्वमानी तस्याक्ष्णया रज्जुर्दश करणीति दीर्घचतुरस्रमुक्तं। तत्र पदमात्री
तिर्यङ्मानी करणी सती पदमात्रं क्षेत्रं समचतुरस्रं करोति। त्रिपदा पार्श्वमानी
करणी सती नवपदक्षेत्रफलं समचतुरस्रं करोति। त्रिःप्रमाणा नवकरणी
ति वक्ष्यमाणत्वात्। तयोरक्ष्णया रज्जुः करणी सती नवपदक्षेत्रफलं पदमात्रं च क्षे
त्रफलं द्वयमपि संक्षिप्य दशपदं समचतुरस्रं करोतीति युक्तमुक्तं। केशास्यति

॥२४॥

र्यस्थानीपार्श्वमानीवर्गद्वयैक्यमूलंचाक्ष्णयात द्याद्विप्रदातिर्यस्थानीषद्दा । पार्श्वमानी
तस्यास्तत्पस्तुःस्व चारिंशाकरणीतिदीर्घचतुरस्रेदर्शितो तत्र द्विप्रदातिर्यस्थानी
करणीसंतोचतुःपदफलंसमचतुरस्रंकरोतिद्विःप्रमाणाचतुःकरणीतितस्य
मानाचाक्षणपरूपदावपार्श्वमानीकरणीसंतोषड्विंशत्पदफलंसमचतुरस्रं
रोतियावत्प्रमाणारज्जुर्भवतितावत्तावतोवर्गोभवतीतिवत्समस्येदिति
तस्यमानाच्चाक्षणतोरज्जुयारज्जुश्चतुःपदफलंषड्विंशत्पदफलंचक्षेत्रद्वय
मेकीकृत्यकरणीसंतोसंश्लिष्यतिवचारिंशत्पदफलंसमचतुरस्रंकरोतीतियु
क्तमुक्तं । तथाप्रमाणातिर्यङ्मानिकरण्याःयामस्यास्यारज्जुस्त्रिकरणीतिदी
र्घचतुरस्रंतत्रंवस्यति । तत्रापिप्रमाणाकरणीमत्स्येदफलेक्षेत्रेसमचतुरस्रीकरो

॥श्री॥
शु.ह.१

तिह्वि करणानुद्वे तयोरेकस्यां तत्तुल्यं द्वे च करणे सती संक्षिपतीत्यपि गुरुः॥ नन्वेवे
षां त्र्यस्त्रीणां भवति यं ज्ञानी पार्श्वमान्या दकस्या उदाहृता न दीर्घ चतुरस्त्राणामि
ति चेन्न भेवां॥ तानि त्र्यस्त्री त्वेष हेतुत्वेन दीर्घ चतुरस्त्राणि ता च नवर्त्ति यं जा
नी पार्श्वमान्या दकस्या निन वेतीति साम्या त्र्यस्त्रीणापि मरत्र चेनोदाहृतानि

॥२५॥

त्य दोषः॥ एतत्र छेत्रज्ञानार्थमुपदिष्टं तेनैतस्य चत्रस्त्रस्य गपचो दशकरणी
च चारित्र करणी त्रिकरण्यादित्रत्रणीत्यर्थः॥ एवमनुलेखे ज्ञाराणामपि वृद्धिर्द्रि
ष्टा॥ अतएव चास्माभिः प्रत्यक्षमुक्तम्॥ एकोनेष्टस्य करणी पार्श्वे तिर्यङ्मये ॥२५॥
कके॥ तत्कैरणाइष्ट करणीत्येवं सर्वत्र दृश्यतामिति॥ यथा इष्टाः पंच करणी॥
तत्रैकोनेष्ट करणी चतुः करणी हि समा र्श्वमानी करणीति यं ज्ञानी॥

तयोरेकस्याः पंचकरणीत्वमतीत्यादिदृशेयं अन्यदपि वार्त्तिकमुक्तं॥ यावत्यः करणी
ष्ट सासंख्या भेदाद्विधे द्वयातिर्यक्पार्श्वे तत्करण्या वदस्य पेटकरस्यपि इति। यथा
चचारिंशत्करणी एषा सा चचारिंशत्संख्या द्वयाद्विधा विन्यासषड्विंशच्चचारिंशेति
तत्र षड्विंशत्करणी प्रथमानापार्श्वे मानी चतुष्करणी तिर्द्विमानातिर्यज्ञानीतरदस्ते पा।
चचारिंशत्करणीत्यादि। समचतुरस्रस्य दृष्टोपरज्जुर्द्विकरणी। समचतुरस्रस्य माकस्याव
करणी रज्जुः सा करणी सती तावत्समचतुरस्रं द्विगुणां करोति। समसमरशो दीर्घचतुरस्रस्योदासार्थे
करणी वर्गोऽहि क्षेत्रफलं। तिर्यज्ञानी पार्श्वे मान्यौ यौ वर्गौ तदैक्यमेकं या दृष्टया समचतुरस्रेति
र्यज्ञानी पार्श्वे मान्यो करणी तत्स्यरवा। आश्वमेधिके चयने अग्नेर्द्विगुणा इत्युक्तो। तत्रोद्वि
स्ता वा यामेस्यादुपयोगो व्यायामराशिकरण्यां क्षेत्रे ज्ञापनेचाकरणी स्तीघेनवर्द्धयेत्त
स्य चतुर्थेनात्मचतुस्त्रिंशोनेन सविशेषः [illegible] द्विकरणीप्रमाणं॥ यास्त्रै

वर्द्धयेत्॥ कीदृशेन न तु धांशेन॥ स्वकीयचतुरस्रं शांशहीनं नये...
...र्के रीतिं कं समचतुरस्रं द्विगुणीकर्तुमिष्यते॥ तस्य करणीतृतीयांशेन
समचतुरस्रस्यादक्षया द्विकरणयुक्ता सा कियतीत्यवतीति तत्स्वरूपज्ञानार्थमिदं सूत्रं॥ द्विगु
समचतुरस्रस्य करणी स्वतृतीयांशेन वर्द्धयेत् तच्च करणी कोट्यो
णीकर्णे मर्तुमिष्टस्य समचतुरस्रस्य करणी स्वतृतीयांशोऽस्य चतुरंगुलात्मा स्वकी
योऽस्य चतुर्थांशेन वर्द्धिता षोडशांगुला भवति। स्वचतुर्थांशेन वर्द्धनीयः। अत्रांगुलस्यो द्दरेशा मिलि
य चतुरायांशेनांशुकेन स्वचतुस्त्रिंशो भागेन वर्द्धनीयः। तच्चतिलेन सप्तांगुले दशांगुला द्विकरणी भवति। अ
ताश्चतुस्त्रिंशत्तिलाश्च वयवाकल्प्यते। चतुस्त्रिंशांशाधिकेनेति चतुस्त्रिंशो भागो विंशत्या यु
क्तस्ता चतुस्त्रिंशेन भागेन स्वस्वयस्त्रिंशांशाधिकेनेति सूत्रकृता त्वल्पांतरत्वाद्विष्यबुद्धि
तरासुक्ष्मतरत्वमायताति यत्ति करणीतिमस्मात्रिः सूत्रकृता त्वल्पांतरत्वाद्विषये
क्रियोमान्तुदित्य यमंशमुपेक्षितः। ततश्च शोडशांगुलानि द्वात्रिंशत्तिलाश्च यस्मि
शांशोनस्थापेरा स्तिलइति सस्मं द्विकरणी स्वरूपं करणी तां पठिं तां शोयः सकरणी

॥श्री॥
॥सुं०वृ॥
॥२६॥
तु
क
शे
॥३॥

द्विकरण्योर्विशेषो भेदको भवतीति विशेषो भेदो स्क्त्रयायोः करणीतानां अथवा इति विशेषोऽक्ष
स्य भेदकस्य विशेष इत्याख्या ज्ञेया। अतएव आपस्तंबः। बा। तद्द्विगुणमन्यस्तैस्य लक्षणं
कवाई मागमयेदिति व्यवहाराद्द्विकरण्या प्रमाणां स्वचतुष्पतदुक्तो प्रमाति यो द्विक
रण्या यामस्तस्या दक्षयारज्जुः स्त्रिकरणी त्रिगुणा कर्तुमिष्टस्य क्षेत्रस्य करणी प्रमाणत्वेनो
च्यते। सातिर्यङ्मितिः तिर्यङ्मानी भवति यस्मिन् क्षेत्रे तथा तस्यैव त्रिगुणीचिकीर्षितस्य क्षे
त्रस्याः दक्षया रूपाद्विकरणी आयामः पार्श्वमानी भवति यस्मिन् क्षेत्रे तस्य दीर्घचतुरस्र
स्य अक्ष्णशोवा क्षेत्रस्य यादक्षिणयातिर्यङ्मानी पार्श्वमान्योर्मेरुजं प्रापिता करणी रूपार
ज्जुः सा करणी सता त्रिगुणा चिकीर्षितं समभे चतुरस्र क्षेत्रं त्रिगुणा करोति। आश्वमेधिक
वयने त्रिस्ता वायामस्या उपयोगः। वक्ष्यमाणान्तो य करण्यां वसो ञामगावे दिसाधिकायां एक

॥श्री॥
शुल्ब०॥
॥२७॥

निष्टस्य करणीत्यादि सर्वोक्तश्लोकस्यैवायमर्थ उक्तः॥ ॥तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता॥ ॥सौत्रामण्या मुक्तः प्रक्रमः तृतीयेनाऽवर्त्तेतेति। तत्र प्रक्रमतृतीयं प्रक्रमस्य तृतीयो भाग इति न। किन्तु प्रक्रमदीर्घतृतीयाङ्गुल्यायां करणीसमचतुरश्रीकरोति सोऽयं तासे वचे यं तृतीयकरणीत्येवं प्रक्रमत्वेन कल्पितयासौमवद्यावेदिर्मीयते सा सौमिक्या वेदेस्तृतीयांशरूपा भवति। एवं दृश्यते। विस्तृतीये यज्ञेत विस्तृतीयं वै सौम्यस्य सौत्रमणीति स्मात् तृतीयकरणी त्रिकरणी कथने नैवोक्ता भवति॥ कथं त्रिकरणी ज्ञाना तृतीयकरणी ज्ञाता भवति तच्छिष्यानुशिष्टस्तस्यास्तस्य देवविवृणोति॥ प्रमाणाविभागस्तु न वधा॥ सूत्रे त्रिपदः प्रक्रमः पठ्यते। त्रिपदमानयाकरण्या समचतुरश्रीकृतेक्षेत्रेन वपदं भवति द्वादशाङ्गुलं च पदमित्युक्तेः। तस्मिन्क्षेत्रे तिर्यग्मानी ॥२
दृश्येपार्श्वमानी द्वे ये चात्रियात्रियाविभाज्य द्वे प्रागपरे द्वे दक्षिणोत्तरे सूत्रे मध्यतो दधानवया ॥रा

नवधाविभक्तव्यो॥ पदपदस्तत्रफलकोयथैकोंशोभवति॥ ॥करणी [illegible]तृतीयेनवभा
गा॥ ॥ तस्य क्षेत्रस्य यात्रिपदाकरणीतस्यास्तृतीयोंशोयःपदं सकरणीसन्क्रमनव
भागसंक्षिपतीत्यर्थः॥ तृतीयेनवभोश इतिवद्यमाणत्वात्॥ सत्रपदमात्रं॥ ॥नवभ
गास्तस्यतृतीयकरणी॥ ॥प्रक्रमक्षेत्रस्यनवमो भागःसमचतुरस्रस्यारज्जुर्नवभा
गा द्विकरणी सा पार्श्वमानी। नवभागाकारणेचनुतिर्यङ्मानीतयो रस्यारज्जुः कर
णी सती यत्समचतुरस्रं करोति। तत्र नवभागःस्यःसंक्षिप्तात्भवति। सैव चतृतीयकर
णी भवति तृतीयकरणे तेनव्याख्याता तेति यदुक्तं॥ ॥ तस्याः प्रपंचः कृतः॥ तृतीय
करण्याः प्रयोजनमिदानीमाह॥ सोत्रामण्यांप्रक्रमार्थाः॥ ॥तृतीयकरणीत्यनुवर्त्तते॥
सासौत्रामण्यां प्रक्रमो भवति एतदर्थमियमुक्ता। तया सोमवेद्दिमीयते यासेसासौ

॥श्री॥
शु०ह॥
॥२८॥

मिवयावेदेस्तृतीया यो रात्रूमा भवेत्॥ परिशिष्टे चोक्तं पदस्यास्त्क्यातिरश्चीवा तयोरन्याच्च
या भवेन्नु। सौत्रामण्यां निमातव्या वेदिस्त्या सोमवत्तयेति। पदहोत्रस्यास्त्क्या पार्श्वे मान
नि तिरश्चीतिर्यङ्मानात्तयोरन्यायान्तृतीयकरणी सौत्रामण्यां प्रक्रम इत्यर्थः। एवं च परिशि
ष्टकृतोऽपि त्रिपदः प्रक्रमस्तृतीयांश एव सौत्रामण्यां प्रक्रम इत्यभिप्रेतमिति गम्यते। किं
च सोमेऽनु द्विपदो न वेदिति। यः परिशिष्टे द्विपदः सौमिकः प्रक्रम उक्तः [illegible] स्तत्तृतीयभा
गांसक्षेपि कांतृतीयकरणी मार्कः। तन्नपदस्यास्त्क्येत्यादि परिशिष्टवाक्यांतरविरोध
पातान्नु। तेन चयनवेदि[illegible]सोमवेदिरेव [illegible] अग्निः सोमांगमित्युक्तत्वान्नु। तत्र यः त्रि
पदः प्रक्रमस्त्रिपदस्तस्य तृतीयभागसंक्षेपि कायाकरणी सैव सौत्रामण्यां प्रक्रमः। चय
नानंतरं वत्तद्दंगत्वेनापि स्कृतौ सौत्रामणी पठितेति सैव वेदिः प्रशस्तता॥ द्विपदप्रक्रमस्यत्वन

॥२८॥
॥श्रम॥

निकाँसो मवेदिर्विशाय इतियुक्तमुत्पश्यामः अस्यास्ववचवैदिकुर्वीयन्चंपरिशिष्टेपंठंति॥ अश्व
न्वोमुन्नेस इवंयज्ञो सौत्रामण्यांशासुतो वेदिं चेकर्तुमिच्छति गिरिभिंदंति तेन इवेदि
रिति॥ ॥त्रिकरणीसमर्था॥ सौत्रामण्यां तृतीयकरण्या प्रयोज्ञं नैव कथ नाम्निमिरू
तुक्तौ॥ त्रिकरणीनु किमर्थमुक्तेति तस्याः प्रयोज्ञ न कथनम् तन्नान्वीकरण्यार्थे पक्रमने
वमभागास्त्वथः समसनीयाः ससमासः त्रिकरण्येव कर्तुं शक्यस्तदर्थमियमुक्ता॥ अथ
वात्रिकुशाक्षेत्र समासप्रदर्शनार्था त्रिकरणी तयाप्यमेयो त्रिस्त्रावपिसिध्यति॥ ॥तुल्यप्र
माणानां समचतुरश्राणामुक्तसमासः॥ दशकरणीचचारि शाकरणी कथनेन दिग्दर्शनेर
पराकल्यो युक्तः स्तत्यप्रमाणासमचतुरस्रसमासः क्षेत्रज्ञानो थौं प्युक्तः पंचकरण्यो यूकथ
नात्रसर्वेशांनोक्त इति चेत्॥ नदीर्घचतुरस्रस्यादाया रज्जुः क्षित्यं ज्ञानी पार्श्वमानी। वेतीयदि

स्रा

प

॥श्री॥ ॥शु॰ ॥ पं ॥२१॥

नास्त्रेरादिग्दर्शनरूपेण सर्वेषामप्युक्तस्तैनैवार्थे चैकोननेयस्येत्यादिः श्लोकोस्माभिर्हरि
तः। एतेन चतुरस्त्रेरास्त्रिवितोर्थः स्वयमेवाभ्यूह्य इत्याचार्य प्रदर्शयन्नन्यथैव चतुरस्रप्रम
राय मनर्थकस्यात्। ततश्च यैपयादिस्त्राशांसमासः सा ज्ञानोक्तः तणामपिप्रकारेत
रिशोक्तएवेत्यस्य यमेवास्यर्थः॥ ॥नानाम्बु मासासमासे महासीयसः कारार्या वर्षीयसे
पछिंद्यात्तस्यास्कयारज्जुत्भेसमस्यतातिसमासः॥ समचतुरस्राशामित्यनुवर्त्ततोप्य
क्षमासानांसमचतुरस्राशांसमासेवर्त्तव्येहृस्वतरस्यकरशामानेनबहुतरस्यादिग्गत
कारशांतिर्यग्ज्ञानीपार्श्वमानीवैकस्माकौशान्निचापछिद्याविद्धरूपेदधिकोच्छाडकादि
त्यर्थः॥ तस्मादेवकोशाद्दपछिन्नंकररायात्रपछेद्धपर्यंतातिर्यज्ञानीपार्श्वमानीवातस्मा
देवचकोशाद्दहृतरस्यान्यादिदेक्षयकरशीतिर्यज्ञानीपार्श्वमानीवातयोरऽदत्तयाऽप

॥२१॥

छेदान्नूहहुतरकरणयत्नं यावत्प्रवृत्तापक्षेदार्दिके भागं बहिःस्थांकुर्वती अपच्छिन्नांशांस्त्र्यश्रि
क्षेत्रांतः कुर्वती इत्यन्यत्रैव करणी क्रियते तदा सा करणी येह दूतरं च तत्क्षेत्रद्वयं संक्षिप्य स
मचतुरश्रं करोति॥ पुनःस्तस्मिंश्चतुरश्रस्यैतुल्यभुजस्याभिन्नप्रमाणां चतुरश्रांतरमपि
प्रक्षेप्यां इत्यभिप्रायेण समचतुरश्राणामिति यत्कुचच्चनांत मनुहत्तं पदे व्याख्येयाय
या द्वादशांगुलकरणिका अष्टांगुलकरणी कस्समचतुरश्रयोः समासे द्वादशांगुल
स्याधो दिशागतकरण्यास्तिर्यक्स्थान्याभेकतः षोडशोऽष्टांगुलेऽपच्छिद्य चतुरंगुलांक
रणीं हित्वा अपच्छेदत्याज्यमान्यं यावत्तथा स्थैयं यान्नयथा षडंगुलतिर्यक्स्थानीयद्वा
दशांगुलपार्श्वमानं यस्य ताहक्त्र्यश्रिक्षेत्रं भवति। सा स्थैयाकरणी सतायतसमचतु
रश्रं करोति तस्मिन्द्वादशांगुलाष्टांगुलयोः समासो भवति। एवं तुल्यप्रमाणानाम्

॥श्री॥
॥शुल्ब॥
॥३०॥

मारा क्षेत्रसमासस्तु॥ ॥इति नेमिचायसोमासुद्रामयचेद्रकृतायां स्वक्षस्त्रत्रैरोहिणी
यकेद्विका॥ ॥चतुरस्राच्चतुरस्रे निर्जिहीर्षन्यावन्निर्जिहीर्षं तावद्भुमयतो पद्धिघ्रत्वो
कूनिखाय पार्श्वमानीकृचापार्श्वमानीसंमिता मस्कृयां तत्रोपसंहरति ससमासे
अर्थहेतुः साकरण्येवानिह्रासः अफनाकृतसमासानां क्षेत्राणां पृथक्करणमुच्यते॥
समचतुरस्रात्पृथुसमाशात् हन्यदःलघुसमाशांसमचतुरस्रं निर्हर्तुमःयनेतुमिच्छे
त्तावत्समचतुरस्रमन्यानिहर्तुमपनेतुमिच्छेत्तावता करण्या पृथु चतुरस्रस्य पार्श्व
मान्योः श्रोणीः ह्रयान्निचाइपद्धिघ्रावि ह्रस्वपार्श्वमानोकृचातोयोःश्चिह्नयोः
श्चरज्जुप्रसारणां र्थन्तांकूनिखायतां कुर्यात्ततारज्जुःपृथुचतुरस्रकरणीमितेवमे
वतिता पार्श्वमानीप्रचलत्येतामेव प्रकालयतायश्चमानीपृथुचतुरस्रकरणीभ्रमा

॥३०॥
॥राम

मारामस्तूयात्स्पोकरार्रिड्ढु मितांक्रन्चातत्रार्पाछिन्नं पार्श्वमानी दूयकस्य पृथुचतुरस्रस्याडं यास्तिर्य
ङ्मान्यास्तुपसंहरति संपातयति त्र्यश्रिक्षे चेत्कुर्वती सा ततो यो धिको त्रास्ति तिर्यङ्मान्यां सा निर्हृ
र्षित लघुचतुरश्रात ह्रेप भूताप रचतुरस्र योः समास्पेस्मिन्पृथुनि चतुरश्रे पक्षे द्वो भवति स्म
क्ष्यो द्वौ भवति तस्मिंस्तु क्षेसंपातमारभ्य त्र्यश्रिक्षेत्रोत वर्त्तिना पृथुचतुरश्रात तिर्यङ्मानी लघु
नि चतुरस्रे पृथुनो हृते त्रोणक्षेत्रस्य समचतुरश्रीकरणाया करणी भवति तया यदन्यच्चतुर
स्रं क्रियते तेनि हृतात्य चतुरस्रकत्रोष भूते तद्व पृथुचतुरस्रे स्यात्॥ एष निर्हासो ऽपनयोत्य स
मचतुरस्रस्य पृथुतद्वत्सं निर्हिहार्षितोऽल्य समचतुरस्रकरणी यत्र पार्श्वमानीयते निर्हिय
ते तस्य पृथुनश्चतुरस्रस्य करणीनुपत्रकरणी स्तस्मिं त्र्यश्रिशिरोसे त्रतिर्यङ्मानी निर्हिपे हीण
त निर्हीरो हृते त्रोणक्षेत्र करणी रूपेव भवति। करणस्य पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी वर्गद्वयेक्य

४ कैन वारन्निक्षेत्रफलकमत्ये त्वं समचतुरस्रो निष्ठ्यंते यदात्तदास्मिन्पंचारत्निकरणीके पृथुक्षेत्रे यस्मिन् सोऽष्टगतोपक्षमान्या तयोः शोरीव

श्री॥ सख्यातेऽवर्गस्य चतुरस्रस्य क्षेत्रफलस्य स्पष्टार्थः यथा पंचारत्निकरणीकात्वं यदि विज्ञातुमरत्निक्षे

शुल्बारम्भ॥ त्रफलकात्पृथुसमचतुरस्रानुत्यरत्निकं करणीं तस्मिन् अरत्निमाने नतिः स्थापाकतयोः तत्र शोके

व स्वान्तयोः शंकु दद्यात् ततः पंचारत्निमितरज्जुरेकतरशंकुनिहितमूलपाशाः। यस्मिन् यश्मान्यां पंचारत्नि

मितायां संपात्य मानां त्रिरत्निपार्श्वमानीके पंचारत्न्यस्य रज्जुयोके चतुररत्नितिर्यग्मानीके त्यक्ति कु

३९॥ र्वती एकमारत्निमपच्छिद्य तीसंपतति सोकारत्निरपच्छेदः शेषस्य रत्नि चतुष्टयं त्यक्तं तःप

३९ तिचोष्ठस्तस्य करणी तयाशाक्रियमाणा समचतुरस्रे षोडशारत्निक्षेत्रफलकं भवत्येवापंच

विंशति हि नवस्य पनीतेषु शेषाः रणे षोडश॥ इति अपनयनविधिः॥ ॥ चतुरस्राच्चतुरस्रमि ॥३९॥

लुभयत्रस्समास्समनुमित्य न्तूलमपि वन्नोषरांझयं मेवा तस्येव प्रमुखव्याख्या॥ यत्र चदी

र्घचतुरस्रे कार्यमिच्छत्या त्रिकोणपराणि तियमेनाह॥ दीर्घचतुरस्रे

ति.२

समचतुरस्रं विकीर्णन्मध्ये तिर्यगपछिद्यान्यतरद्विभङ्ग्यै तत्पुरस्तात् दक्षिणात श्चोपदध्यान्ते प्रभागंतु
नासंपुरयेत् तत्रस्यो कोणनिर्ह्रासः॥ अग्नेर्दीर्घं क्षेत्रे इति वक्ष्यति। ततो विस्तरद्विगुणायामस्य दी
र्घचतुरस्रस्येदं समासचतुरश्रीकरणं। तत्र विस्तारद्विगुणायामं दीर्घचतुरस्रमध्ये
विस्तरसंमिते आयामेपार्श्वमानाद्वयेतिर्यक्प्रसारितरज्ज्वापछिद्याऽन्यतरदर्धं द्वितीयास
मचतुरस्रे क्षेत्रे तिर्यङ्मान्यो मध्ये प्राच्या रज्ज्वा विभज्य छित्वा तद्दीर्घचतुरस्ररूपमेकार्ध
अविभक्तसमचतुरस्रस्य पुरस्तात् तिर्यगायामकमनुपदध्याद्योजयेत्तस्यैव यादक्षिणात तस्य प्राग
यामकमुपदध्यादेवं विकोणद्वयेयोजिते तद्दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रीकृतं भवति किंत्वा
ग्नयादिग्भागेन पूर्णा तत्र तस्याष्टमोऽंशमन्यं दत्वा वर्धितसमचतुरस्रं कुर्यात् तस्य वर्द्धितांशस्य
चतुरश्रोद्धचतुरस्रं तिर्यङ्गुर्णन्तिकृत्ता निर्ह्रासः कार्यः यथा द्वारन्नि विस्तारे चतुरश्रप्रादेशे

॥श्री॥ दीर्घचतुरस्रे मध्येति किंकृत्वेत्यरत्निकराशौ केचतुररत्नि क्षेत्रफलके समचतुरस्रद्वयं भवति। तत्रच
॥श्रु॰त्र॥ तरत्नमध्ये विभाज्ये प्राच्यामध्यार खया तथा विभक्ते एकतरस्य द्विदीर्घचतुरस्रे अरत्नि विस्तृते द्व्यर
त्नायामे भवतस्ते द्वे आप्यति समकृत्स्न पर द्विस्त्रि शातस्ति ये भागा आयामतया योज्ये एवं अरत्नि क्षेत्रो
मं त्र्यरत्निकरराशी कमप्यारत्नि क्षेत्रफलके समचतुरस्रं भवति तत्रोनोत्रस्यारत्नि क्षेत्रस्याधिक
॥३२॥ स्यांगेन त्र्यांयोज्ञेनानवारत्नि क्षेत्रफलके जातमिष्यते चपरारत्निकमेव प्रस्तुतदीर्घचतुरस्रस्य ता
न्मात्रक्षेत्रफलत्वात्तस्यांगेन्चद्वरत्नि क्षेत्रस्य चतुरस्रा चतुरस्रं निद्रिहिर्षे नितुलरीत्याप
नये कृतेण रत्नि समचतुरस्रं सिध्यति अस्य क्षेत्रज्ञानं स्यैउपयोजनं॥ अतिदीर्घं चेति पंचान्या ॥३२॥
अपच्छिद्यांऽपच्छिद्य चैकस्मा सेनैसमस्य त्रोभं यथायोगमुपसंहरेदित्येकसमासः॥ विस्तारद्वि
गुणायामा द्व्याधिकमपि दीर्घं चेच्चतुरस्रं तद्विस्तारद्विगुणायामं यावत्खर्वं वतियं चान्यांश

पश्चिमदीर्घचतुरस्रस्य समासविधिं विना समस्यैकतान्यत्रा समचतुरस्रीकरणेन । अतो विकर्णं

रा मपिपुनर्विस्तारद्विगुणायामं चेत्तिर्यङ्मानी कृत्वा अपच्छिद्य पूर्ववत्समचतुरस्रीकृत्य पू

र्ववत्समचतुरस्रीमेलये तद्द्विगुणीकरणे वा । अथ नैतद्विस्तारद्विगुणायामेतो दाश्वीम व्यस्तत्रे

रा द्वयाअपच्छिंद्याद्यद्दिता वा विस्तारद्विगुणायामं भवति । यदि तु न तदा यावत्सा ग विस्तारद्वि

गुणायामे तावदपच्छिद्य समचतुरस्रीकृत्य पूर्वस्मिन्मेलयेत् । शेषस्याप्युक्तयुक्त्या सम

चतुरस्रीकृतस्य [illegible] तत्र क्षेप इति यथायोगं व्याहार्यः । यथा पुरुषाते घोते पसे हरेत् मेलयेत् । आय

यानवारत्न्यायतं घरत्नि विस्तृतं पदीर्घचतुरस्रं तदष्टरत्नि क्षेत्रफलकं तद्द्विगुणायामं

द्विस्तिर्यङ्मान्या अपच्छिद्यापच्छिद्याष्टारत्नि समचतुरस्रद्वयं कृत्वा द्विकरण्या बोद्

धाष्टारत्नि क्षेत्रफलकं समचतुरस्रं कृत्वा त्रिघ्ना रत्नि तिर्यगायतं क्षेत्रं प्राप्यापि यज्ञा

T

॥श्री॥
शु०सू॥
॥३३॥

न्याऽप्यहिद्य समस्य समचतुरश्राकृते नानाप्रकारा समासेन समस्तोद्देशमन्यत्रापि। अयमेव
समास इति नाम्ना व्यवहारार्थं एक समचतुरश्रक्षेत्राकृतिकरणार्थं समासः व्यवहरिष्यति
इहिएक समासेन समस्य सर्वं मन्वितथाकृतिं कुर्वे अत्यादौ॥ क्षेत्रज्ञानप्रयोजनमात्रा॥ समच
तुरश्रो दीर्घचतुरश्रं चिकीर्षन्नध्येः रज्ज्वाऽप्यहिद्य विभज्य ततस्तु रस्तादुत्तरतः श्योपद
ध्यात्रेहि कस्मं चेव पायोग मुपसंहरेदिति व्यासः॥ समचतुरश्रो द्वीस्तारं द्विगुणायत दीर्घ
चतुरश्रं कर्तुमिच्छेच्चेत्तदा समचतुरश्रं कोणाद्द्यगतया रज्ज्वा कर्णसंगे कोणाद्द्या विभ
ज्य एकं भागं कोणाद्रज्ज्वा द्वे नीते नस्तोकोणापुनार्द्ध्यालं ... स्फा क्षेत्र तुरीयतुराकोण
पमिदं भागद्वयं व्यत्यस्याईतरस्या रज्ज्वै कपार्श्वमानीकस्योर्ध्वे घस्तपात पायोऽपेद्य
थारज्ज्वा ईकोणाग स्तमानेतिर्यङ्न्यापर्वाऽपरतः स्यातामपरावपार्श्वमानीऽरज्ज्व

॥३३॥

यास्त्रमानैवभवति॥कर्दिक्षुक्किचेतत्क्षेत्रंदीर्घंविस्तारद्वीगुणायतंसिध्यतीतिक्षेत्रज्ञानंमात्रे
प्रयोजनं॥यदिद्विविषमेचतुरस्रेविस्तारद्विगुणायतदीर्घंचतुरस्रंचिकीर्षितं नसमंतद
तद्विषमेरवौक्षैकसमासरात्योपसंहृत्यसमचतुरस्रतांनीत्वाततएवदीर्घंचतुरस्रंकुर्या
दित्यपव्यासः समचतुरस्रस्यदीचतुरस्रतयाप्रसारणं॥प्रमाणंचतुरस्रमदित्राद्न्यत्रअम
द्वित्रौसमचतुरस्रमेवप्रमाणंभवति॥यथाधिष्ण्यानांअदित्राणांत्वन्यत्प्रमाणंमेडलादिभवे
तियथागार्हपत्यचितौ॥एतद्वसस्यादिस्वरसायनार्थमप्युपयुज्यते॥द्विःप्रमाणाच्च
करणीत्रिःप्रमाणानवकरणीचतुःप्रमाणाषोडशकरणी॥उक्तानांकरणीनांक्षेत्रफल
स्यचनापानुक्तानांसाम्यस्यसिद्धेक्षेत्रज्ञानायइदमुच्यते॥द्विःप्रमाणायस्याःसाद्वित्करणीकि
यतेतद्यातयाकृतंसमचतुरस्र ... भवति ... अभ्यासान्त्याकरण्याकृतंसे

॥श्री॥
॥गु॰श्री॥
॥३४॥

त्रं चतुरस्रं निक्षेत्रफलं स्यादिति। एवं त्र्यरत्निकरणयाकृतं समचतुरस्रं नवारत्निक्षेत्रफलं
भवति। तथा चतुररत्निकरणयाकृतं समचतुरस्रं षोडशारत्निक्षेत्रफलं भवेत्। एतत्
त्प्रदर्शनमात्रं। यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावत्प्रमाणो वर्गो भवतीति तात्पर्यं॥ यत्त्वे
वं प्रदर्शनमुक्तं तदेवानुक्तोदाहरणेऽपि बोधयितुं विशदयति॥ यावद्गुणा रज्जुः समचतु
रस्रीकरणाय क्रियते तावत्प्रमाणो वर्गस्तत्क्षेत्रफलरूपः स्युः वर्गो नाम सदृशद्वि
घातो। यथा पंचविंशतिः पंचवर्गः तेन पंचगुणा रज्जुः करणीकृता या सा स
मचतुरस्रं करोति तत्पंचविंशतिक्षेत्रफलकं स्यादेवं त्रिषड्गुणया कृतं षड्त्रिंशत्क्षेत्र
फलकमित्यादि ज्ञेयं॥ अर्द्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते। वर्गस्य मूलं करणिके
न दर्शनादर्धादिमानया रज्ज्वाकृतं समचतुरस्रमर्धादितो घिकमस्तं माविज्ञायीति

॥३४॥
॥राम॥

करणीकेन स्वस्वक्षेत्रे तदुच्यते ये भिन्नगणिते न विदुस्तान्प्रति अर्द्धमानया रज्ज्वा यस्मि
न्क्षेत्रे समचतुरस्त्री क्रियते तद्यस्मात् हि मिता सा रज्जुः तया करण्या यावत्समचतुरस्त्री
क्रियते तावता क्षेत्रस्य पादसम्मितो यो भागो भवति अर्द्ध हस्त हु गुणां पाद एव ईवर्गः॥
तृतीये न नवमोंशः एवं करणी तृतीय भागेन करण्या कृते समचतुरस्रे न करणीव
र्ग तु रस्त्रा नवमोंशो भवति। त्र्यंश गुणस्य त्र्यंशो हि नवमोंशः॥ ॥चतुर्थेन षोडशी
कृते ष निर्दिशः॥ ॥तथा करणी चतुर्थांशेन करण्या कृते समचतुरस्रे षोड
शांशः क्षेत्रफलं भवति। एष निर्दिशः। अत्य क्षेत्रसाधने॥ ॥तस्य पुरस्ताद्दले शा
स्त्री। पादस्य नवमोंशः स्य षोडशांशादन्य पदपु सेनादपकर्षः वा यं कर्त्तव्य स्तदर्थ
मिदं तस्या निर्दिशस्य क्षेत्रा देन्नांतराप न यस्य शास्त्रे दर्शितु मुक्तं। चतुरस्त्राच्चतुरश्रं ने

॥श्री॥ सुर ॥३५॥ ॥रामा॥

क्लिष्टोह्लिष्टेनित्यादिनविस्तरेणव्याकर्णीयः क्षेत्रस्वरूपोस्यवसरेतत्स्पनपतनविधिः पूर्वोक्तः स्मारितः पुनः स्मारितः ॥ यावत्प्रमाणरज्जुर्भवति तिर्यग्ह्रासो भवति। यावत्प्रमाणरज्जुर्भवति तावतः स्तावंतो वर्गा भवतीति क्षेत्रवृद्धिः पूर्वोक्ता॥ तस्मादेववृद्धिक्रमानुकरणया यावत्तिथो यावत्तिथोत्रः करणी क्रियते तावत्तावद्वर्गमितप्रमाणक्षेत्रात्रासासंक्षिप्तातिनियमनिस्समवृद्धिः एतेन करणीपंचमात्रोसेत्रस्यपंचविंशोत्रः संगृह्यते करणी षष्ठात्रोलक्षेत्रषड्विंशा इत्याद्यनुक्रमपि ज्ञेयं॥ चतुरस्रमंडलेविवक्षितेनेष्याद्दसेनिपात्यपार्श्वतः परिलिख्यतत्रयदतिरिक्तंभवतितस्यतत्तियेनसहमंडलं परिलिखेत्तत्समर्पितं॥ स भवचतुरस्रं क्षेत्रं मंडलेव्वत्तुमिष्टं तस्य समचतुरस्रस्याक्षयास्तत्रद्वयंदत्वा ततसंपातान्मध्यादारभ्य

॥३५॥ साधनोपाय

कमयावदङ्गुल्यार्द्धं सवर्तितत्पार्श्वमाने नकरण्यार्द्धं स्वेगामध्यादेयासिचापरिलि
खेत्यि कृत्येत्तानि क्षेत्र कृत्वेषं यन्तस्यातृतीयांशं करण्यार्द्धं विक्रान्तं वर्द्धयेच्चा ताव
ता व्यासेद्वेन वृत्ते समयेत्रैद्धं तेन तत्समचतुरस्रं समं क्षेत्रफलं स्यात् यथा षोड
शांगुल करण्या कृत तस्य समचतुरस्रस्य मध्ये देसे यावदङ्गुल्यार्द्धं मेकादशां
गुलानि तत्पार्श्वमाने नाः षडंगुलेन विकृते शेष अंगुलत्रयं तस्य तृतीयां
शमंगुलं करण्या कृतस्य समचतुरस्रस्य द्वौ षडंगुले वर्द्धयेत् तानवांगुलेन व्यासा
र्द्धे तेन कृतमण्डलं मध्यास्त्र शांगुल व्यासा षोडशांगुल करणीकसमचतुरस्रतुल्य
फलो अत्र विशेषो वार्त्तिकोक्तः। करण्यार्द्धमापमांशाच्च करण्यार्द्धं न मंडलो।
भ्रामयेत् ... तद ... यांगुलं ... तद्द्वं मण्डलांगुलानि

॥श्री॥ध्रुव तस्याऽष्टमांशोऽङ्गुलं तदष्टकारंयाई नवांगुलानि तावता व्यासार्द्धेन यद्वृत्तं तद्वृत्त
॥रा॥ म॥ करणी क्षेत्रसमचतुरस्रे राज्जुल्यफलं मात्र करणयार्द्धमौष्टमांशः स्वसप्तमांशोनभ्रो
क्रियते तदा अतिसूक्ष्मतयातीत्यपि वार्त्तिककृन्मतं मण्डलं चिकीर्षन्विष्कंभे पंचदशा
॥३६॥ भागान्कृत्वा द्वौ वुद्धरेच्छेषः करणी मण्डले तत्तुल्यक्षेत्रफलतया समचतुरस्रीकर्त्तुमिष्य
ते चेच्छतदाह तस्य विष्कंभं व्यासं पंचदशधा विभज्य द्वौ भागौ तस्याः शेषस्त्रयोदशभाग
समचतुरस्रीकरणी मानं यथा पूर्वोक्ते विष्कंभोऽष्टादशांगुलानि किंचिन्न्यूनानि
तस्य पंचदशांशः किंचिन्न्यूनपंचमात्राद्यमंगुले तद्विगुणं अंगुलद्वयं पंचमांशद्वये
न किंचिन्न्यूनं त्यक्तं ताशेषः किंचिन्न्यूनषोडशांगुला करणी अस्यान्तरवार्द्धदोषः पराशो
ऽङ्गशांगुलेऽपि सप्तते अत एव वार्त्तिककृता कृतं व्यासनवांशं वा परिहृत्यावतार्व
ता करणी चतुरस्रापमत्वं समेवांतरं चिह्न न तेव्या स्या अष्टादशांगुलाः किंचिन्न्यूनाः त

नवीन

॥३६

नवमांशो गुल्लेद्दयं किंचिन्न्यूनं २

तत्यक्तशेषो षोडशांगुला करणी कार्या ॥ ११ इति नेमिणीयमेतम्स्तुप्रमथं इंकुता
योऽस्यऽलक्ष्मस्त्र नेत्रात् तृतीय कंडिका ॥ ॥ द्रोणचिद् रथ चक्रचित्कं चिस्मंऽसाच्चि
कुमयतः प्रउगः समुह्यपुरीषः इत्यस्यार्थः ॥ द्रोणाकारा दीर्घचतुरस्राविति द्रोणा
चित्रथचक्राकारा वृत्ताचितीरथचक्रचिन्न्तदुपमानकेकपञ्चारकारा वितिः
कं कविधिश्चैवमेवानुक्तेपि अपि स्यैन चित्यःस्थलचिती वाच्यौ प्रउगरथा गम
ऽस्यंगं तत्स्यास्त्रितदाकारा चिति प्रउगा चितिः ॥ ४ ॥ इदुपमुद्दरसैव ल्यः मोगमिति
तं सक्ष्मा स्वह्यमुमयतः प्रउगा चिति पुरीषमव्यत स्मानि पयव्रसमस्यहि क्रि
यते समुह्य पुरीषा चितिः पुंड्रीषमन्त्रिकृत्य तावे देवचतुरस्रीतरं पुरस्ताद्दद्यौ
चिति विभागं चिह्नमुत्सर्गायामो ह्नगुरु शास्त्रेऽबं दीर्घचतुरस्रं भवति ॥ तस्यातिर्यक्स्मान्यो

॥आपस्तं॥

॥३७॥

त्रिकाः॥ एते त्रयः स्वग्निर्यत्रातिप्रशंसीयते तानीष्टकाः। चितस्थानान्नुपचाराद्ग्निशब्देनोच्य
ते॥ एते चाग्नयः शतपथेसु चिताः शाखान्तरकल्पे उक्तचितः ततः आचार्यैः शास्त्रेत्रसमासेदर्शि
न मात्राण्युक्ता॥ अत्र शाखायोनुसुपशीर्षितिः एव प्रपंचिता तश्चात्र समास मग्ने च स्याति
इत्यग्निनामुद्दिष्टाः कृतस्तरनुश्लेत्र कर्मातेश्चेत्रसमासमाह॥ द्रोणो यावानग्निः सपक्षपुच्छ
विशेषस्तां त्समचतुरश्रं कृत्वा दशांशविभागाकृत्यमित्युक्तं। द्रोणश्चितिर्भेदा यावानग्निरग्नि
ष्टुस्थाने सपक्षपुच्छविशेषं यावत्क्षेत्रसार्द्धसप्तपुरुषादि भवति तावद्द्रोणाकारतया चेतुमिष्ट
न्नो नाप्रमशासमासइत्युक्ती त्यापसेषपुच्छौ चातमध्ये समचतुरश्रीकृत्य तस्य दशमोभागोद्द
त्तं कृताकारमत्थं समचतुरश्रक्षेत्रे तत्र च मेत्युते। प्रकारमाह। तद्दशमे नापादि यापेक्षितेवे ॥३७॥
समासनसमस्यनिर्हृत्यसर्वमग्नितयाकृतिकृत्वापुरस्तात्पश्चाद्वोपदध्यात्॥ तत्समचतु ॥राम॥

ष्टीकृतसर्वमर्म्मस्थले त्रितिर्यक्सूत्र्योः पार्श्वमान्योर्वर्द्धित्वा मार्गान्कुर्वात्तस्यायां छित्वा छित्वाय
त्राम मांशं मति शार्द्धं ये त्रितिर्यक्सूत्र्यान्याऽपच्छिद्यापच्छिद्य इत्युक्तेः षस मासरीत्यासम चतुरस्री
कृत्याग्निक्षेत्रंऽग्नि हत्यप्रसृत्वा त्रिंशत् सर्वमग्निं डोराकरं कृत्वा निहति दशमसंऽसेष्ट
ताकार तयाद्रोणाख्यस्य पुरस्तात्पश्चाद्द्वौ पदव्याहोडये नांऽपच्छिद्य पच्छिद्य तिवी स्या
तिर्यक्पार्श्वमानीं कृत्याऽपच्छेदः स्थौ यौ विवर्द्धया। अथवा तिर्यक्सूत्र्योः पार्श्वमान्योर्घ दे
द्वत्रायाधि भागापेक्षया तेन शतमंशाः कृता भवति। ततो दशांशान्द्वाकरण्यास्थवात्रसम
चतुरस्री कार्यास्तद्वृत्तौ ॥ मंडलेष्वेवं ॥ ॥ कृत्तमग्निं चरथ्यंकं चितौ ॥ ॥ मंडलाकारायं
हृताधिकपक्षेश्वे त्रद्वत्रामांशं हं तां पूर्ववदेव कृत्वा पश्चात्पुरस्ताद्द्वेपदव्यासौ अत्रवृत्ते
स्राधिष्ण्याकारौ कर्त्तव्यौ इति शेषः। तत्र करणीशो वा चतुरस्रं मंडलं चिकीर्षन्नित्यादि
२ग ना ॥ ॥ प्रउगया वा नवतिः सपरक्ष [illegible] त्रापतावद्भिरणां चतुरस्रं कृत्वा य

त्रुष्व।। पुरस्तान्करणी मध्ये शंकुर्यौ च श्रोणयोः॥ सा निः सपक्षपुच्छ विशेषसंशिनः क्षेत्रस

३८॥ मचतुरस्रीभूतं द्विकरणमाद्विगुणीकृतं पुनः क्षेत्रसमचतुरस्रीकृत्य तत्र यापर्चतस्तिर्य

र्यङ्मानी करणीतस्या मध्ये शंकुरेकोऽपरौ च श्रोणयोः एवं शंकुत्रयं निखायते त्र्यमि

क्षेत्रं द्विगुणासमचतुरस्रार्द्धं त्र्यायमासेयं प्रउगं गैतिति। उभयतः प्रउगे तावदेव क्षे

चतुरस्रं स्याकरणी मध्ये पुनः शंकवः समाधिः। उभयतः प्रउगयोरिति विशेषे सपक्षपु

च्छमग्निं चतुरस्रीकृत्य तावदेव चतुरश्रीतरं पुरस्तादुर्द्धयेदिति विस्तरं द्विगुणायामं द्विगु ३८॥

णं क्षेत्रं दीर्घचतुरस्रं भवति। तस्य तिर्यङ्मान्योः पार्श्वमान्योश्च मध्येषु बन्धाः याकव

क्षेत्रेषु यातित स्तत्रेसुदर्द्धभूमिं तु भयतः प्रउगाकारा क्रियते सपक्षपुच्छामि क्षेत्रमितौ वचसा॥

सरथसमाधिः क्षेत्रकरणप्रकारः। प्रउगं चतुरस्रं विकीर्णनव्ये ग्रंथ मयाछिद्य विपर्य

स्येतरत उपधाय दीर्घचतुरस्रं समासेन समस्येत समाधिः ।।३।। उ गउ केऽक्ष्णयाश्रित्रे समचतु

रस्रीकर्तुमिष्टे तेन दीर्घपङ्क्तिर्यङ्मानीमध्यात्पूर्वे त्रिकोणाग्रं यावत्प्राक्सूत्रं दत्त्वा छि

छित्त्वा खण्डं भागमपभागस्य पार्श्वे व्यस्तं कृत्वा तेषामेज ये यथा पङ्क्तिर्यङ्मान्यर्द्धमिति

प यथा पूर्वति तिर्यङ्मानी भवति । मध्यसूत्रमिते एवं च पार्श्वमान्यो । एवं दीर्घचतुरस्रं कृत्वा

तस्य विस्तरद्विगुणायामं दीर्घचतुरस्रस्य समचतुरस्रीकरणमुक्तं । त्वा दीर्घचतुरस्रं स

मचतुरस्रं चिकीर्षन्नित्यादि कथा । अथ मेककर्णसमासः ।। उभयतः प्रउगं चेन्मध्येति

र्यङ्मापच्छिद्य एवं वक्ष्य समस्येत् ।। उभयतः प्रउगं अक्ष्णि द्वयसंयोगरूपं वेदिक्षेत्रं तद्वाम

ध्ये तिर्यङ्मान्याऽपच्छेदं कृत्वा पूर्ववदिति त्र्यश्रिद्वयमूर्ध्वं यस्य मध्ये पाव मपच्छिद्य

विपर्यस्येतरतमुपर कृत्वा तस्योक्तरीत्या समचतुरस्री

॥३२॥ करणामिति द्विकरणीसमासः॥ एतेनैव त्रिकरणीसमासो व्याख्यातः॥ ॥यत्र त्रीणि त्र्यश्री
णि एकसमचतुरश्रीकर्तुमिष्यते तत्रापि एवैकं त्र्यश्री दीर्घचतुरश्रीकृत्य तन्मध्यगतां
श्रीकरणीं स्पृष्ट्वा एतत्त्रिकरणीक्षेत्रं दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं चिकीर्षन्नित्यादिना च
तुरश्रीकुर्यात्। एवं चतुरश्रीकृत्य तानि वा त्रिकरण्या समस्येत्॥
पंचकरणीनां च। एतेनैव समासो व्याख्यात इति पूर्वेण संबंधः। यदि पंच त्र्यश्रीणि स
स्तदा भयतः पुनरित्यादि द्वे समस्य द्विकरण्यावन्यानि समचतुरश्रीकृत्य पंचमं त्र्यश्रि
चतुरश्रीकृतं तत्र क्षिपेत्। प्रउगमपछिद्यकरणीनाम्। यदि करणी एकविधस्तत्य ॥३२॥
एवं पंचानामपि त्र्यश्रीणां तदर्द्धं त्र्यश्रिणी प्रउगेऽपछिद्य दीर्घचतुरश्रीकृ
त्य तयोर्दीर्घयोर्दीर्घचतुरश्रयोः समचतुरश्रीकरणरीत्या समासं कृत्वा पंचमं त्र्य

अथाऽप्यर्पिसमचतुरस्रीकृत्य तत्र क्षिपेत्। यदि तु भिन्नमानाकर्णाः पंचानामपि अश्रीणां त
दा पुनरेकच्छेदेन दीर्घचतुरश्रितानऽसंभवतीति पृथक् वर्णाः अश्रीणि समचतुरस्री
कृत्य तेषामुक्तविधिना समासः कार्यो नानाप्रमाणासमास इत्यादिकेनाद्विकर्णानां
समचतुरश्रपङ्क्तिः। यत्पंचानामपि अभिन्नानां द्विविधः कर्णः। द्वयोरेकस्त्रयाणामन्यः
पञ्चचतुर्णामेकः एकस्याऽन्यः। तदा यथासंभवमेकैकेवि चक्रकर्णां क्षेत्रसमचतुरस्रद्वयं
कृत्वा तयोर्मध्ये हंसीयसः करणावर्षायसः समचतुरश्रस्य करणीमपठित्वा नानाप्र
माणासमासोक्तरीत्या समासः कार्यः। चतुःकर्णसमासोक्तसुज्ञान इति पङ्क्तीलेः। दिग्मात्रे
त्रैचदुक्तमधिकानाप्येवं यथायोगं समासः कार्यः॥ ॥ इति नेमिषीयसोमसुन्द
मखड्कृतायां सुल्वसूत्रवृत्तौ चतुर्थकण्डिका॥ ॥ उत्तरेषु पुरस्तात् बौद्धायनेकरातवि

म२

॥सुद्य॥
शुम॥
॥२५०॥

यादित्येतद्दर्शनमः॥ सार्द्धसप्तपुरुषक्षेत्रः प्रथमोऽग्निः सप्तविध इत्युच्यते। सार्द्धैकपुरुषक्षे-
त्रः सपुरुषचतुर्द्दशांशाः द्वितीयास्त्वष्टविधः नामा एवं चतुर्द्दशांशौ सैकपुरुषक्षे-
ध्या सार्द्धैकोत्तरशतपुरुषपक्षे त्र्येकशतविधानामांतिमोऽग्निरिति पंचनवतिस्थ-
न भेदः। अत्र मध्यमेयं च सचतुर्द्दशांशौ रितिषोडशपुरुषक्षेत्रोऽष्टिस्तु सौग्निरन्यः पशाख-
ति तमः। त्रिगुणोपि यस्त्वष्टौकं सस त्रिभिः पुरुषैरभ्यधिकः शोत्रोऽयं तु र्विन्नातिपुरुषक्षे-
त्रफलकः। स च नवतितमः। तत्र सप्तसपुरुषाग्निक्षेत्रसाधने कात्यायनेनाद्विपुरुषांरज्जुमिते-
त्यादिना कल्पसूत्रोक्तः। अत्र चतुष्पुरुषाभ्युच्चयः प्रदर्श्यते। अथ योग्निर्द्विगुणास्त्रिगुणा-
भवतीति सर्वसमासः। अत्र मध्यमेयं कल्पसूत्रोक्तमाद्योग्निर्द्विगुणास्त्रिगुणा एकविंशति-
तिविधइति॥ तत्र द्विगुणाये त्रिगुणाये च सर्वेपि संचिमानाः आद्योग्निः समस्यते॥ सद्वे

॥४७

सप्तपुरुषसंक्षिप्तिकाकरण्यतायैतौ। तया सप्तपुरुषक्षेत्रफलं समचतुरस्रमुत्पाद्यते
तत्र करणी। सचतुरस्रानि सप्तविंशतिः पादानि पंचयवाश्च तया यत्समचतुरस्रं तत्सर्द्धस
प्तपुरुषक्षेत्रफलं स्यात्। तस्याश्रूयारज्जुद्विकरणी तया यत्समचतुरस्रं क्रियते तत्पं
चदशपुरुषक्षेत्रफलं भवति॥ एवं त्रिकरण्या त्रिगुणां सर्द्धद्वाविंशतिपुरुषफलक्षेत्रं
समचतुरस्रं भवति। तत्र द्विककरणी द्वियवोननवांगुलाधिकाष्टात्रिंशत्पदा भवति।
त्रिकरणी तु द्वियवाधिकपंचांगुलोपेतसप्तचत्वारिंशत्पदा। अथ यदि त्रिगुणाग्न्यात्मा
नःकरणी द्विपुरुषेति व्याःवहृता रज्जुरुच्यते सप्तमांशक्षेत्रफलस्याधिक्यान्न्यूनत्वमि
ष्येत। आत्मनःकरणी सैव रज्जुर्द्विपुरुषात्मता द्विगुणापादृशपुरुषात्मकस्य क्षेत्र
स्य समचतुरस्रस्य सप्तमांशेन क्षेत्रफलं संप्राप्तं चतुर्गुणं कार्यं तन्मूलमात्मकरणीत

T

श्रीशुल्ब॥

राम॥

१४०॥

तथाहि पुरुषां रत्नुं मित्येत्यादि क्षेत्रमाद्यान्नेः कल्पोक्ते तुल्या मातव्या सार्धद्विगुणो यक्तोन
त्रिंशोत्तरशमान्यंगुलामिका सार्द्धद्वियवोपेता भवति। त्रिगुणो तु सदशांगुलपंचत्रिंशोत्तरश
सप्तार्द्धद्वियवोपेता भवति। आभ्यां सपक्षपुच्छमग्निदृष्टं निर्माय पक्षपंचमांशमपि
मानमुभयत्र पक्षयोः वर्द्धयेदिति पुच्छदशमांशमपि पुच्छावोधिमानं वर्द्धयेत्। द्विपुरु
यात्रिरत्न्यात्मचतुर्थांशमात्रो पक्षोपपुच्छं च कार्यमपि मानस्य पश्चाद्योजनं कार्यमिति। मित्रा
यः। नन्वेवं द्विगुणक्षेत्रफलपंचदशांशयुक्तं गुणान्तरे लमात्मकरशौ सप्तविधे दृष्टा
तदाहि पञ्चस्लमेवं। तथाकृत आद्योऽग्निर्द्विगुणोऽर्द्धशाविधिः स्यात्सर्वचक्षे दशविधन्ते

४०॥

नैवानिर्दे छव्यः स्यात्त्रिगुणो ह्येकविंशतिविधः स्यात्तत्तु एकविंशतिविधः स्यात् मध्ये
त्रिगुणात्प्रथक्कृत्य न मसंगतं स्यात् तस्मात्तद्रूपवेशेषु वसा च नमसा च दृश्यानयोः पवि

तुर्दशविधस्य ध्यायेत् विंशतिविधस्य साक्रमान्त्रिद्वे याः उतराउपदेशाद्नुपपत्य
भावात्स्वाद्विपञ्चुषोरङ्गुमिलेत्यादि कात्यायनेनाग्निनक्षेत्रसाधनमुक्तं। तत्रयोसं
स्किम्मो र्थः॥ आत्मानेचतुरस्रवत्स्रजगुणात्तकोणागौदिगतौमध्येसंपाततादि
चतुश्चतुःकर्णातरातत्सुषैः। प्राच्यापश्चिमनिस्रतावुभयतस्तदगतौपस्त्रयोर्मानंतत्र
सपंचमोत्राएकुषः। एकदेदशांशान्वितः। अपतत्स्त्रगतोविशेषाउच्यते। च्छेद्मोरात्र्यंगो
संकोच्यवितस्तेःपक्षएकयोः। संधिस्थानेथः तन्मात्रमिश्रयांतेविकाराप्येरा अप्ययोप
र्यधाःस्थे क्षेत्रे चतुरंगुलं मुत्सृज्ञेन्नावर्द्धयेत्तावदृते एष चितौ नाभिष्टकास्विति। एकुण
दर्मानमुक्तं। तत्क्षेत्रेपरितोमितोवहिःसमांतरेरवातेष्वाधेयास्सुपरिश्रितः। उच्चे
स्ताःशार्करास्रकषाष्टिःएकद्विंशातीमितः। सचतुरावतिवीत्रिशातीतदन्तरोवयेथा

श्रीसुत्र

राम॥

४२॥

नर्यतःपात्यांतरालेवर्द्धये दिक्षा याग्निवता उदकम ध्यस्य कोशानुपश्चिमे कथितास्तप
डं ध्यानात्मि सुरेवोन्मानाक्षिष्ठ कोस्विश्विलिग्र इष्टकाः परिश्रितं मा एकविंशतिविधे
भवतीति पुरुषाभ्यासः। सप्तविधानग्नि क्षेत्रे एकैकपुरुषो यापवर्धन्या २ एवंविधा
नयपुरुषतुल्या यास्तत्र चतुर्दशपुरुषा वापि क्लृप्ते एकविंशतिविधो भवति पुरुषाय
प मेवाश पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषः स्तावच्चतुरस्रं कृत्वा तस्मिन्पु
रुषप्रमाणमवर्द्ध्यात्रापक्षाभ्यां पुच्छेन च विशेषशावाऽधिमानारव्ये नसहवर्ते
ते सपक्षपुच्छविशेषः स्तातादृशं प्रथममग्निक्षेत्रे संभावितस्य नानाप्रमाणासमा
सेन समचतुरस्रीकृत्य तस्मिन्साधिमाने पुरुषक्षेत्रं अवर्द्ध्यात्। स्वक्षिपेत्॥
नानाप्रमाणासमासेने यानत्र साधिमान पुरुषमानं तत्क्षेत्रफलं तत्करणीये

४२॥

चोले वर्त्तिको चतुरंगुलसप्तमलवासा एषा विंशतिशतचतुष्टयोपेतां करणीसावर्त्ति
शतांगुला स्यपादिन वांगुलैः साकेचतुरस्त्री कुर्यात्तेसा सहाधिमानन्तरं स्तुसमं ॥ इ
तःपुनुषं एय कृत्याह ॥ समस्तं पंचदश भागान्का च्छा द्वावेकसमासेन समस्य सपुरु
षः ॥ अथोऽस्य सोधिमाना अष्टपुरुषान् प्रक्षिप्य समचतुरस्रे कृते तत्समं चतुरस्र
पार्श्वमान्योस्तिर्यङ्मान्योर्वा पंचदशधा समभक्तयोः द्वौ द्वौ पंचदशांशौ दीर्घचतुरस्रो
ऽस्यैकसमासेन समस्य चतुरस्त्रीकुर्यात् स पुरुषो भवति ॥ व्याख्यातरं तु समस्तं साधि
मानेकेन मेके पुरुषं पंचदशधा विभज्य द्वौ द्वौ पंचदशांशावाद्योऽङ्गिः सप्त पुरुषेषु
प्रक्षिपेदिति चतुर्दश पंचदशांशांशासि मासि षष्ठं तु पंचदशांशां पंचधा विभज्य द्वौ
द्वौ प्रक्षाधिमानयोरेकपुरुषाधिमानेक्षिपेत् स आत्मनि चतुर्दशस्थितः पुरुषश्चेन व्यवहार्यः

T

॥श्रीगुरु॥
॥राम॥

पक्षपुच्छपुच्छत्रिधा किमर्थमयं साधिमानः पुच्छाप्रथत्वेन समचतुरश्रितो दक्षिणोत्तरत
ऋचयो लनमासु॥ तस्य दक्षिणेन पादमात्री भवति पंचमेन बृहती। तस्य साधिमान
पुच्छस्य समचतुरश्रस्य याकरणी तस्माद्दक्षिणोत्तरांशाः प्राग्पृष्ठकोणाः करणी क्षेत्रफल
न्तु त्रातनमोंशः पश्चात्पुच्छस्य तथा पुच्छमकरणाः पंचमांशेन बृहती करणी भव
ति। क्षेत्रफलं पुच्छस्य पंचविंशतितमो त्रो बृहती द्विगुणेन चैतत्पादेनाबृहतीक
रणी पश्चाकरणया द्वे पादभागाकरणी तद्द्वे चतुर्भागावकरणी दीर्घचतुरश्रोस्तत्रह
हत्य द्वे वा द्वे बृहत्य द्वे पक्षे पादभागा द्वे मद्वे पादभागा जंघामात्र्याया
मापादमात्र्यौ त्वविस्तृतिस्त्वदृक्षौ बृहत्या पामा जंघामात्रा विस्तृतिस्तत्र त्रिस्साहस्रीति
वक्रानुवार्त्तिकोक्त्या नेया। यथा॥ स्मृ रत्निमात्रे घापार्श्वा तावद्विस्तृतिरप्ययः॥॥

॥८२॥

॥८२॥

पार्थ्यात्सहलारंलिसक्षमुलयानुमितिः। यन्नयतो योव्यासाऽसंयावकरांश्च नुर्द्दत्रा। अं
गुल्लानिनु वक्रे क्रमस्तुव्यस्तयं त्रेरामसाधयेत्। यावत्प्रदृष्टास्वावस्यसामर्द्दनयो विवितः के
तद्इति। केयित्पुरुषमात्रे निरूपिमाने वद्दूनीये व्याख्याति। तन्न। तत्राभिमानस्यपृथ
ग्वद्दूनं वक्तव्यं स्यात्। अभिमाना वद्दूनेतुस्म तिविशेषः। अतः साभिमानपुरुष
प्रस्तेष व्याख्येव श्रेयसी। साभिमाने षिचपुनुषषुक्लिषेषुपस्तेत्रे संपन्नोततन्त्रा
त्मपक्षपुच्छरवनाप्रकारवार्तिकङक्तः। यथा॥ अग्निस्तूत्रफले षड्धे यो रूःपंचद
शोमवेरा। तन्न ललमात्मकरणारस्सुद्धि पुनुषावसा। अद्भूमात्मकरण्याः स्याद्विस्तुतिः
पक्षपुच्छयोः। स्वपंचमोत्राधिकसापस्तयामभिमितिर्भवेत्। सोऽवस्त्र दृत्रामोत्राख्या
पुच्छयामभिमितिर्मतेति॥ प्रकारांतरमाह॥ पुरुषवापंचमेनोभयतोपछिद्युपेवमाम

॥श्री॥ कुण्ड॥रास॥ ।४३॥

तस्य त्रसमस्य तृतीयो निर्दिष्टस्तस्मिन्नुत्तुवप्रमारोत्तरत्यादित्यपरं॥पुरुषक्षेत्रस्यामुख
येप्रकारांतरमेतु।तत्र चनायवाशाहुः।साधिमानेपुरुषेति यत्कायार्द्धमानीषु समंप
थपंचधा अपश्चिमपंचविंशतिः समचतुरस्राकृत्वा तेषु पंचभागान्नदपंचमांशान्पञ्च
चकरणया समचतुरस्रीकृत्य ततश्चतुरस्रात्तृतीयं भागमनीपनीय त्रोषो माजो:
पुनः समचतुरस्रीकृत्य साधिमाने पुरुषे नानाप्रमाणस समालेन समस्य सोपछि
यादेशोपुरुषोभवति।तस्य दशमेन पादमात्रीभवति।पंचमेनवृद्धतीत्यादिसमा
नांऋत्रविन्नोषःपरिशिष्टेहस्ते पाकज्ञो पायो द्वात्रिंशद्भागाभिष्टका।तस्माद
ईप्रमाणानुकार्यं मानाधिकेकुर्येरितिपादभागाश्च वरेष्टका करण्यां द्वात्रिंशद्
गायंत्रैवईनायः।।सत्तिस्रोपपाकाभ्यांशीनो नविंश्यतिषया याधिकेष्टकासुत्तुमो

॥४३॥

उक्तौ श्रोयस्त्र करण्यां वर्द्धनीय इत्यनुमेका। तत्र द्वात्रिंशो भागः शोषश्चत्रिंशत् एवं वपाकाश्र क
सत इति भेदेन व्याख्या॥ पंचदशभागोऽष्टाङ्गुलं। सर्वे हस्ताः पुरुषा वा पस्योपरि
दत्तौ न परंस्त्र त्रसेन्न्या साधिमानपुरुषकरणी विंशति न्यातां नी क्रियते। तत्रैकोऽङ्गु
ले तत्र करण्याः पंचदशांशोऽष्टाङ्गुलं भवति। तद्द्वितयं चत्वारोऽङ्गुलमुपविष्ट
ं पुरुषपरिमाणं तत्र मज्जेन प्रति साधिमानपुरुषमावपेन्न तत्र सप्तपुरुषः॥ एवं
कृते साधिमानः पुरुषो वर्द्धितो भवति। पंचारत्निर्द्विशावितस्तिर्विंशतिशतांगुलः
पुरुष इत्येतस्माद् द्वादशांगुलं पदमिति। यदुक्तं वर्द्धितसाधिमानपुरुषपंचदशां
शाद्द्वयस्य पुरुषस्य पंचमः करणी भोरत्नि करणी दशमः करणी भागो वितस्ति
करणी विंशति न्यातं तमः करणी भागो सु(?)लकरणीति व्यवहार्य इष्टका वि

श्रीगुरु:॥

राम:॥

॥४५॥

मामा देयोपयोगा दूत्यतर्थं स्तत्रेन ग्रंगुलादिना पुरुषो मियते तस्यां नियतलो सर्वपु
रुषप्रकृ विष मानापत्तिरनियतन्वे चनियमः पुमुत्वेयेसंहदेहस्तार्थ मिदमंगुलम्॥
पुरुषं वा सप्तमेनो भय तो पछि य सप्त भा गा त्समस्य ससप्तभा गा मंगुलं निह त्य पुनुष
प्रमाणो वदत्यादित्य परं॥ चेति प्रकारांतरेण देव वस्त्रां तउपसंहरति परमिति
विधानमितिषत्रेषः॥ साधिमानपुनुषसमचतुरस्रं स्वेत्रं तिर्यक् पार्श्वे मानी पुरुष
सप्तधा वि भज्यो न पंचा न्नां चतुरस्रां रू सात तत्र सप्त चतुरस्रान्नभा गान्नुनुष सप्तमोरा
रूपान्सप्त करणया समचतुरस्त्री कृत्य त समत्रसाधिमानपुनुषकरणया विंशतिशत
तमों शोंगुलं तत्व कीयस्तं सप्तमां शपुर्नतं यस्य विस्तारः यस्य चविंशति शतांगुलमा
या म स्तद्दीर्घ चतुरस्रं समचतुरस्रीकृत्य सप्त भागाच चतुरस्रादनपनयेत्॥ ॥ शेषसम

॥४४॥

चतुरस्रीकृत्य साधिमानपुरुषक्षेत्रे प्रक्षिप्येत्तावर्द्धितसार्द्धसप्तमात्रः पुरुषो व्यवहार्यः तस्य स्त्रा
मेन पादमात्रीत्यादितुल्याः एवं हि कृते द्विवेचदश्रां चोवर्द्धितो भवतः॥ ॥नानौ रत्निवि
भक्तौ नां समासो विघात संख्यासंयोगात्रासो कर्यर्थमिदं साधिमानपुरुषक्षेत्रव
र्द्धनमुक्तं एवं हि कृते मुखेनेवांगुलादिप्रतिपत्त्येष्टकादि सुखबोधता भवति। कृ
ति सूत्रयोः सप्तुर्द्धपुरुषमात्राः चापरत्वेः सप्तविधरकांविंशतिविधोष्टानवतिवि
धस्कन्दतविध इति पुरुषमात्रगतसंख्याविवक्षणात् । अधिमानस्य च पथ
कउपमुक्ते वा त्रायेत सप्तविधे ऽर्द्धपुरुषमात्रमधिमानमरत्निवितस्तित्रा व्याख्या
मुक्तं अष्टानवतिविधेच चतुर्दशारत्नि रत्नि शेषक्षुउपरदधाति चतुर्दशांत्नरे
चतुर्दशावितस्तीः पु [illegible] नेवाधिमानवृद्धिरुक्त

श्रीं सुद्ध॥

नपुंसकत्वेन तथा कृते हि यो ब्रानचतिविघः सपंचोतरत्रातविघः स्यादेकत्रातविघस्याऽ
स्याप्येतत्र रत्रातविघः। अतो रत्निवितस्तीनामधिमानरूपाणां पुंनुषेरीणसपयः किंतुप
थग्वर्द्धं मंयतः पुंनुषेषु संख्यासंयोगः अरपतेः। अथ वा चतुर्दशारत्नीदक्षिणापथे
उपंदयातीति कृतिरत्न्यादीन् संख्यासंपुंक्षान्यथ गोवर्द्धनीयानामानपुंनुषमध्ये
प्रक्षेपेनेत्वारत्न्यादीनां नपुंनुषमध्ये समास इत्यर्थः। कृतो वारत्निरिति सुद्ध [illegible] पु
नुषस्त्रपंचमांशो वितस्ति वितस्तिमरक्नामोंशः॥ अथ वापंचारत्निर्द्धंत्रावि
तस्तिरित्यवपरत्वेनारत्न्यादिसंख्यापुंसि संयुज्यते न वा घयवमात्रवर्द्धनेऽवयवि
वृद्धिः स्यादितिनारत्न्यादेः समुच्चयः। किंतु पुंसामेव मेवर्द्धनं पश्चाद्रत्न्याद्यधिमान
वर्द्धनं यंचेत स्त्वत्रार्थमज्ञानतः शुद्धपुंनुषमात्रवृद्धिमाकुः सर्वविद्यासु चार्द्धपुरुष

॥ स॥

३५

॥४५॥

मात्रं हृद्दिमांकुः सर्वविधासु वाई पुरुषमात्रमेवाधिमानं सप्तविंशद्वा कुर्स्तस्कानिवि
शवपतीत्यपस्थानयनेन सूत्रेणाधिमानं स्यात्तु रेखावद्धिरे वनिधिध्यते किंतु पु
रुषमध्ये प्रक्षेपमात्रं निधिध्यते । एवं बहूनं तु स्याद्वा अग्निरहस्येष्ठे कज्ञातविधम्
तिपन्निपादिकायाः कृतिस्तदर्थो वाणिंके पपवितापिले ज्ञातव्यतो अष्टाविंशतिम्
रः पुरुषा इति आत्मनि करोतिसूत्रं हृदये दत्ते प्रागपरभागगतः प्रागेकेष्टकानिधातव्य
इत्यर्थः ॥ तथाष्टाविंशत्यंगुलयेत्यात्मनिकरो हृदये दक्षिणोत्तरभागागतातु रंगकेष्ट
कानिधातव्यः । एवं बहुरूपे वा ज्ञात्वा पुरुषक आत्मा चतुर्दशा पुरुषा दक्षिणाः पश्चाच्चतुर्द
शोत्तरश्चतुर्दशा पुच्छं इति द्वाचत्वारिंशत्पदैरित्याष्टानवतिः पुरुषाश्चतुर्दशारत्निर्द
क्षिणोपक्ष उपदधाति चतुर्दशोत्तरे चतुर्दश वितस्तीः पुच्छ उपदधातीत्यरत्निः पु

पुच्छ॥ तुषक्षेत्रे पंचमांशाः वितस्तिकरदशांशा इति क्षेत्रतः सप्तपुरुषात् अन्यो धिमानस्यावर्द्ध
तेन तु पुरुषस्ये नगरस्य तत् इत्यष्टानकिं वतिविधः अत्राप्यपञ्चाग्निक्षेत्रफलेऽष्टन्नेयो
॥रामप॥ न्नाः पंचदशांशो भवेत् तन्मूलमात्मकौ रशीरस्तु द्विपुरुषावसानं अर्द्धमात्मकरस्याः स्याद्वि
स्तृतिः पक्षपुच्छयोः स्यात् पंचमांशाधिकासाप सार्पा ममिति भवेत् सैवास्य दशांशसा
स्थापुच्छायाममिति भैतत्तु लाः पुच्छयापंशो न्तरत्नात पुरुषकक्षेत्रफलान क्षेत्रसाधनं
स्थापुच्छायाममिति भैतत्तुलाः पुच्छयापंशो ... सप्तधा समस्यति तस्यैव ॥४६
४६ एकशातविधार्थमाह अथ त्रिपुरुषांशं तस्तु मितमातेतांऽ
स्यैकशतविधार्थमाह अथ त्रिपुरुषाः स्तुं मिमातेतां सप्तधा समस्यति तस्यैव
एकशतविधार्थमाह अथ त्रिपुरुषं ... त्रिकरस्यापुरुषस्य त्रिपुरुषक्षेत्रेस
तुरो भागान्नात्मन्नुपदधाति श्रीत्यक्षपुच्छेष्विति त्रिकरस्या पुरुषस्य त्रिपुरुषक्षेत्रेस
मचतुरश्रीक्रियते तत्र सप्तधाविमन्नपुरुषांशान्नात्मनि दिशपति श्रीन्यक्षपुच्छेष्विति त्रि
पुरुषावाप सिद्धः॥ तदृधिमानवर्द्धनमाह अथारत्निमात्रीऽरस्तुं मिमीमर्ते ततोऽस

त्र यास मसत्व तिं तस्ये त्री भागान्मान्द्र क्षि राये राँ पक्षै उपर याति त्री नेवैत्रतो निःस्र
त्राति चतुरइति। अरत्नि मात्री नि ति पुरुषक्षे त्र पंचमो शैं क्षे त्र स्मारी घी त्रा चतु
रश्री कृत्य तस्य त्री नसप्तमांशान्द्व क्षि रा पक्ष मां ते दीर्घं चतुरश्री कृत्य योजयेत्रा त्री
नेवैत्रा पक्ष भागे ता एवं कृते पुरुष पंचमो शः सप्तमो त्रो नवद्धि ते भवति। व
भाग्र ध वितस्ति मात्री सि मी ते त ७ सप्त यास मस्य ति तस्ये त्री भागानुद्ध
म द्र याति निःस्र त्राति चतुरइति। वितस्ति मात्री ति पुरुषद्दे त्र द्द शमांश लेत्र दी
र्घं चतुरस्रं सप्त या मन्न त्री त्रापुघां ते दीर्घी कृत्य योजयति एवं पक्ष पुछेष्व
र्द्ध पुरुषस्य त्रयः सप्त मांशा वर्द्धितां भवंति। तेनैकत्रा तवि यपुरुषस्य त्रिनि
चतुर्दशांशैः [illegible] [illegible] सि स्त त्र्यं फ ते षघु रस्यने

श्रीसुत्र॥
।राम॥

रीत्या नालात्मकरणादि यथा त्रियवोनेष्टदेव स्रुवप्रमाणात्मनः कारणी भवेत्तथा तद्वैप
छन्दस्य द्योर्विस्तृतिः पक्षगा यतिः॥ अंगुलेनवडंशं वृद्धिः पुष्ट्या यासो यवाभिवाग्निः॥
पादेर्न वांगुलोपेतो स्त्रियवैरपि हस्यताम्॥ ॥इति श्रीनेमिनाथ सोमसुत रामचंद्र कृ
तायां सः श्रौतस्य चयनाग्निविद्रामचंद्र रामचंद्र कृतायां कुण्डसोपं पंचमी कण्डिका
॥ ॥का॥ ५॥ यथाग्निर्वेदीष्टकाप्रमाणैर्विवर्द्धित इत्यतद्व्याख्यामः॥ यथा पुरुष

॥४७॥

स्तुत्या हविः क्षेत्रं वर्द्धते तथा वेदिमानमिष्टकामानं च वर्द्धते नहि वेदिमान
वृद्धिं विना स्तुतिताग्निक्षेत्रं तत्र माति॥ नचेष्टकामानवृद्धिं विना तावत्संख्याभि ॥४७॥
स्ताभिरः स्तुतिताग्निक्षेत्रपूरणं संभवति तातोग्निक्षेत्रवृद्ध्यनुमानाद्वेदि
रिष्टकाश्च वर्द्धनीयाः ततः कल्पसूत्रे यथाग्निर्वेदीष्टकाप्रमाणे वर्द्धत इति॥ ॥

T

तद्दिक्षु विन्यसेदिति व्याम इति प्रतिज्ञा ।। तत्रैव प्रकृते हि स्थले वतस्य दशमेन पाद
मात्री त्यादिना यत्तु कल्पसूत्रानुवादि पुमर्गे हराः ।। याकरणी चतुर्दशप्रक्र
मात्सांक्षिपति त्रीष्य प्रक्रमसमभागा व्यस्य केनातवि षे प्रक्रमः ।। त्रिपञ्चक
रणिकस्य समचतुरस्रस्य प्रक्रमस्य क्षेत्रं चतुर्दशगुणां याकरणी संक्षि
पति सा चतुर्दशाकरणीत्यर्थः । संक्षिपति समचतुरस्रीकरोति । तत्क्षेत्रे
समचतुरस्रे प्रक्रमक्षेत्रस्य समचतुरस्रस्य सप्तमांशो यः स सप्तमांशः प
चांगुलविस्तारः षड्विंशत्यंगुलायतः स त्रिगुणः स त्रिसप्तमभागपंचदशांगु
लविस्तारः त्रिड्विंशदंगुलायतः समचतुरस्रीकृतः प्रक्षेपानानाप्रमाणास
मासरीत्यास्य वेदि [illegible] क्षेत्रस्य त्रिभिः सप्तमांशैः स हि चतुर्दशप्रक्रमक्षे

श्रीभ्रुह॥

रम॥

॥४८॥

त्रारोपकस्य समचतुरस्रीकृत्यैतानि भवंति तस्य क्षेत्रस्य याकरणी किंचिदूनसप्त
शिक्षा रूधिकाः शतांगुलमितास्ते करातविधे प्रक्रमत्वेन व्यवहार्याः। तेन प्रक्र
मेशाप्रकृतिवद्वृद्धिर्मीतव्याः। अत्र सप्तविधे षड्विंशत्यादंगुलप्रक्रमः। तत्समच
तुरस्रक्षेत्रस्य प्रतिपुरुषो द्वयं सष्टविधादिषु सप्तमः सप्तमो ऽशो वर्ध्यते इत्य
नं भवत्यतः सर्वेष्वपि पुरुषो द्वयेषु वेदिर्न्यूनैव भवति। उत्तमेन्वयेनो ऽक्रसं
वृतिः प्रक्रमसप्तमांशाः क्षेप्याः इति कथितं भवति॥ यतो ऽन्नावधि सप्तविधा
न्नतिपुरुषद्वयं सोधिमानं नरवृद्धुन्नः सप्तमः सप्तमभागो ऽशो वर्द्धत इति।
यथा पात्नीति शायानाविरोधः॥ अनेन तत्याग्निकस्त्वम् क्रमपंचदशोत्तरापारेव
वर्द्धनं वदन् कृतिस्वत्रार्थो ज्ञाता मात्सन्नको विद्यकारा। द्वितीयवासमस्

॥४८॥

सप्तमेषु प्रक्रमेषु प्रक्रममवयायतस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः॥ द्वितीयेऽन्वा वषड्विधे
सप्तविधस्य महावेद्यां यावंति प्रक्रमक्षेत्राणि तावतां मध्ये सप्तसु सप्तस्वेके
कं प्रक्रमक्षेत्रं प्रक्षिप्य सममचतुरश्रीकुर्यात्तस्य तस्य यः सप्तमः सप्तमोऽशः सम
समचतुरश्रीकृतः प्रक्रमो भवति। तत्तस्यकरणी प्रक्रमकरणीवेति प्रकारांतरं॥
एवमपि प्रक्रमसप्तमांशाद्वृद्धिरेव दर्शिता। तृतीयादिषु तु द्विगादयः प्रक्रमसप्तमां
शाः क्रमात्क्षेप्याः॥ एवं त्रेधा सप्तविधिति पदं केचिद्वीप्सितमेव सकृत्पठंति। सुलं
भ्य सपाठे वीप्सा प्रयोजनाभावात्॥ प्रक्रमवृद्धिमात्रं हि वाच्यं तच्च सप्तसु प्रक्रमप्रदे
शेषु क्रमात्तत्सप्तमांशेनोत्क्षेपाद्वा प्राप्ते एवाप्रक्रमाणां वा सप्तमभागेन प्रक्रमार्थ इत्यनुव
र्तितः॥ अथवा सप्तविधस्य यत्प्रक्रमक्षेत्रं तत्र तस्यैव सप्तमभागं वर्द्धयित्वा नाना
प्रमाणसमासेन समस्य तत्प्रक्रमक्षेत्रं षड्विधे द्रष्टव्यं। तस्यकरणी प्रक्रमा

श्रीसुह॥
रामम॥
॥४२॥

यामः॥ एवं चतीयसप्तसोमसंस्थहूयं वर्ण्ये स्तद्यपि प्रकारांतरम्॥ ॥ ऐकाहतंवि
धानं॥ ॥ एवमाएकाहतंविधानसप्तसोमसंस्थाहिरण्येतापक्रमेकार्यौ॥ चतुर्दशवतिः
सप्तसोमसंस्थाः। प्रक्रमश्चेष्याः स एकाहतंविधेप्रक्रमः। अथैकाहतंविधस्याग्नेः
वेदिंप्रतिपादयतिश्च तिलैरातो व्याक्रियते॥ सायाव स्येषा सप्तविधस्य वेदिस्ता
वती चतुर्दशाक्त्याः एकाहतंविधस्य वेदिं विमिमीत इति। सप्तविधवेदिश्चतुर्द
शपुरा॥ एवं नवतिविधस्याग्नेर्वेदिः सिद्धा॥ अत्र मस्य वेदिस्थेत्रफलं सप्तविंश
ति भाजितं॥ लब्धे मर्लं इतेषड्भिः भागा या मेमिति मैता॥ स्वषष्ठ्यांशोनितास्वेवसर्वा॥ ४९॥
द्व यमिति र्भवेदा भागा यामेमिति स्यांशेनानांशो सप्तमिति र्भवेदिति। वार्तिकोक्तिरी
त्या भागा या मस्को रसास्सम यनाम्नाः। एकाहतंविधवेदर्ध्वमाशा अथवाशांतंसंक्रमा०
रज्जुमिनीतेना०सप्त चासम मस्यातितस्योति न्य भागांन्यासे न डपेदयातिनिः इरतिचतु

रोऽग्निः ७ ज्ञास्त्रक्रमोऽसि मीतेता ७ सप्त या समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्पश्चादुपदध्याति निःसृज-
ति चतुरो पथ चतुर्विंशः ७ ज्ञातिप्रक्रमोऽसि मीतेता ७ स या समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्पुरस्तादुप-
दध्याति निःसृजति चतुरइति नु वेदिविमानमिति एतावता प्रवेधे न षड्विंशात्प्रक्रमा-
ऽऽशी चतुर्विंशति प्रक्रमोऽसा याः प्रकृत्या सप्तविधवेदिस्त्रयः सप्तमांशा अष्टानवति-
विधवेद्यां चतुर्दीनायाऽऽत्युत्कृष्टभवति तत्राष्टानवतिर्विधे प्रागायामः । चतुःसहस्त्यष्टत्रिं-
ती चत्वारिंशात्कापि प्रागायामांगुलानि स्युः ज्ञातेह्य नेमिवेद्यां प्राकृति योऽङ्गनांतु षष्ठ-
ड्विंशात्सप्तमल्कांशांत्रिगुणाः कृत्वा वार्त्तिककेल्पितहरेणासाद्य सप्तभिः हृत्वा लब्धचतुः-
सप्तलांगुलमात्रां किं विरघिके प्रागायाममेव चतुर्दश । ननु यथाकृता वेदित्रयः सप्त-
मांशाः किं न वर्ध्यंते मैवं । यदि प्रागायामः प्रकृत एव स्यात्तदा तथा वृद्ध्यैतावान्न व-
लेसत्वबहुतरः प्रागायामः प्राकृतिर्यस्मान्नेयं चतुरतरं तद्यथेस्य यासमाऽऽद्य सप्तके हरः क-
काल्पितः अनेन नहृतलब्धे [illegible] वर्द्धिता ॥ नायिका नेना

श्रीसुत्रा॥ हृद्भिर्मीयतातिसूक्ष्मैवस्तुकल्पना॥ एवंत्रिंशल्लक्षमानःसप्तमकाश्चापांसार्द्धयवमध्ये किंचिद्
धिकेद्वियवोपितेकम्पष्ष्ट्यंगुलरूपेकोटिमानेष्ठानवर्तितिविधायवेदेदर्शयेत्॥ एवंचतुर्वि
राम॥ ंशल्लक्षमानःसप्तमकाश्चापांसार्द्धसप्तच्छिन्नेकिंचिदधिकत्रियवोपितेनपंचशदंगुला
त्मकाष्ठानवर्तितिविधवेयुंसमानेवर्द्धयेदेवंकृतेप्रकृतिवेदेस्थपःसप्तमांशावद्धि
तांभवंतिततश्चैकत्रातविधेप्राणायामोवार्त्तिकाकोयथातेनेकरात्पुरस्केदेनोशा
॥५०॥ तोर्द्धयुतेनरवाःप्राणायामस्त्र्यंगुलाश्चाःकिंचिदूनाधिकाश्चिताः।तेषष्ठांशेनि
ताःसार्द्धद्वसहस्रचतुष्टयंशतांगुलेर्द्धिर्द्विमानेकोशेभवतिविरस्तेःप्राणाय ॥५०॥
मामितिस्त्र्यंशोनांशसप्तमितिरंगुलेःरदःशतानिद्वसीतिर्न्हवक्रेक्याद्धमाहता॥
प्राणयामवेदेस्तस्तेत्रमानमिहांगुलेः।कोटिरेकाशीतिलक्षसप्ताधुतशताष्टकौ॥
सहस्रपेचकेचत्वारिंशद्वचतुरंगुलोवतुसप्तांशकोपेतमितिसूक्ष्मप्रमाराता॥ ॥

एवमत्याग्नेरेकत्रातविधस्यवेदिःकृत्वा ट्रिंशता॥ नांतःपात्यागार्हपत्ययोर्हि द्विर्भवतितावत्
द्धेवयोनिर्भवतिनवैजातेगर्भेयोनिरनुवर्द्धतइतिश्रुतेर्वृद्धरत्यंतप्रतिषेद्धः॥ अत्रकश्च
तेहूंकउच्चाराविधास्यंतएतास्यप्रक्रमानेतं चव्योममानुवर्द्धयंतियोनिमनुवर्द्ध्यामि
इतिनतथाकुर्यान्नैवन्नवैजातेगर्भेयोनिरनुवर्द्धतेयावद्धायोनावंतर्गर्भोभवतितावत्
द्धेवयोनिर्वर्द्धतएतावत्पूर्वाश्चगर्भस्यवृद्धिःक्लेशंकृतथाकुर्वंत्यतं॰हतेपितरंप्रजाप
तिं॰संपरिष्यावयंतितद्दुष्टपापीयां॰सोभवतिपितरं॰प्रजापतिं॰संपरिष्यावयंतीति
अत्रसरत्रस्यतात्पर्यंसूत्राराजात्मक्रमत्रयेनांतःपात्यत्रांकुस्तेत्रयोनिप्रक्रमाःप्रकृताएवा
ष्ठाग्नेरिवर्द्धितायायेकत्रातविधाग्निषुद्धेयाःनानुवर्द्धनीयाः॥ वपूर्व्यामाविस्फिन्नापरिभ
उलागार्हपत्यायिचितिःस्त्रकासावयाग्नेरिवसर्वेच्छप्यकरूपानवर्द्धनीयायतोगार्हपत्य
यायचितिःसांतःपात्यायोनित्वेनश्रुतावुपपादिताजातेचगर्भेपश्चाद्योनिर्नवर्द्धते॥
इतिनवैजातमित्यादिश्रुतौचांतःपातिनागार्हपत्ययोःसर्वविधीसुन वृद्धिःएवंसर्वे
तत्र

॥स्तुह॥

कृताकृतिरेवानुकृत्य दृष्टांतानत्वाः तस्तत ईकउत्तरविपाइत्यादिस्मृत्याविधानाम्तथा
कुर्यादिति प्रतिषेधनाद्वा विकल्प एव युक्तोत एव कल्पसूत्रे तपात्ता गार्हपत्ययोरिष्टि

रा म॥

न्निति विकल्प एव दर्शितः अत्रपि स्मृत्यनुकारमात्रे स्मृतं तत्र नुविकल्प एवेत्यदो
षः॥ यावत्प्रमाणानि समचतुरस्रास्यैकीकर्तुं चिकीर्षेदेकोनमितानि तावंतितिर्यक्
छिद्युराण्येकत एकाधिकानि त्र्यश्रि भवति। तस्य पुरस्तात्कोरोति। यावति तुल्यप्रमाणा
नि समचतुरस्राण्येकीकृत्य समचतुरस्रं कर्तुमि[illegible]छ तत्व तस्यैकोनास्त्रघाद्विगुणाति

॥५२॥

र्यङ्मानां सैकचतुस्रसंख्येकाधिकारएकतो भूउमानो त्र्यश्रिकपनाह्यपरेपि भूडोन्य
तस्तातानेवातो भूडोतिर्यङ्मानां तावत्प्रसारितावुपरिमिलतः॥ एवमेवत्र्यश्रिक्षेत्रम

॥५९॥

वति॥ त्र्यश्रिरिति पुल्लिंगं छांदसत्वात्॥ भूडंहयो मध्यात्तिर्यङ्मानाईयावत्प्रसारितस्य
मध्य मल्ले बसूत्रस्य यद्दैर्घ्यं तस्य पुरितिसंज्ञा॥ सइषुस्तावत्करणी भवति॥ इतिप्रकारांत
रसर्वेष्व समचतुरस्राणां [illegible] तथा चारितुल्यप्रमाणानिस

भवंतु राशयः कतमत् कन्ये भिन्नौ ता तत्र चतुष्पदे ख्ये कोनात्र यो तद्धि गुणांश भूतावनि तिर्यग्ज्ञानं॥
॥ चतुःसंख्या कापि कापि याता वदुज्ज्वल मार्गा नाता पृत्रि अग्निशिरा क्षेत्रे लेव संस्त्रे भवम
भुजद्वयान्तिर्यग्ज्ञानाद्वया वता माशां वृत्ते चतुर्मानेतद्वद्वयमिथुन मांसांसेव चतुष्कर
राशी। तिर्यग्ज्ञाने ज्यारूपं कृत्वा तदस्य द्वयाद्व चे षुवि रूपे परिनिख्यते च लं वा द्वैस्यत्रा नर
रूपता भवतीति इत्युक्तमुक्तं। यतस्मिन् तिर्यग्ज्ञानस्य त्रैयत्रे मध्यम लेब संपात रे स्थूल
मुभयतो पे द्विखंडे ते अवधेनामा भुज वर्गाद्व धावो गो ना मम स्थूले लंबमानेन लं
बद्वतु सरः सरण्वता चरराशी। यदुक्तं भाष्यकृता चतुरस्त्रे तु यावद्विः प्रमाणोः कर्तुमिष्य
तारूकोनद्विगुणो स्त्रस्त्र रज्जुरे कापि कैर्मिता। त्र्यश्री कृते तु तस्यां या मत्स्य संक्षेपिकाम
वेवासे वपुः करराशी प्रोक्तमुख्य कारे शा चादितेति। मत्स्यसंक्षेपिकेति लंबस्त्रस्य
न्यग्निमध्यास्त्र स्याद्वृत्तिं ह्नते मत्स्यरूपता भवतीति मत्स्यं यासंद्विप तुल्या स्यति

॥मुद्व॥

मा।

५२॥

सेवरडुरिपुर्नमसवतावचरणीत्यर्थः। यथारूपंवेदिर्विर्द्धनमित्यतद्व्याख्यामः। रूपेका
दशान्यांवेदिपुरोभागःसमविभक्तोरूपार्थंक्रियतइत्येकःपक्षस्तत्रनवेदिविर्द्धनं॥
रूपानास्तिपौरथाक्षमात्रमेतरेभवतीत्यपरःपक्षस्तत्रयथारूपंवेदिविर्द्धनमिति
सूचितमाचार्येणातदिहविवियतइतिप्रतिज्ञासूत्रेऽन्यथातवेद्यर्द्धमित्ययमा
र्थोन्यथाकृतःस्यात्कतिपयरूपाणांवेद्येसंस्थानत्वात्। यारऽनुरेकादशोपरवान्सं
न्निपतिदशावरपांशांस्तस्याःपञ्चत्रिंशतोभागःसप्तकमः। उपरवाणांमानं॥द्वा
दशांगुलंपुरस्तात्पश्चिमेवलनेनद्वादशांगुलंरूपविष्कंभपादमानेनंतु रू

॥५७॥२।

पवनुश्चातमक्ष इति। तत्ररूपेकादशत्वादेकादशोपरवाणांत्रद्वाचतेषामंतरा
लानिचतुरधिकचात्वारिंगुलमानानितानिस्मृतरालान्युपरवोऽर्ध्यमारऽनुःसंक्षिपति
मिनोतितत्यतइत्यर्थः। तस्यामनुर्वैरेकोनपंचाशदंगुलानिताव

ततीयप्रक्रमकरणीत्यर्थः। तेन वेदिं निर्माय द्वादशांगुलं पुरस्तात्पश्चिच्छ्य तद्रूपावयवाच्छेको
पुरस्तात्प्रांचमवधाय तस्मिन्रथाग्निर्नोत्तिः पूर्वपक्षसूत्रमेतत्। तेन रथचक्रप्रक्रम
मानेन षड्विंशात्मक्रमप्राचीत्याहि वेदिं विरच्य वेद्यसंकोणाद्वयादर्धपार्श्वमान्यो
र्ध्यावच्छेद्य कृतत्र्यस्रत्यस्य च्यसूत्रे द्वादशांगुलमानेन चिह्नं कृत्वा निःत्रिंशिखान्यो
तच्छुसूत्रे निर्दिष्टसूत्रेद्वैध्यौ तावती वेदिं एवं भागोच्छिन्नाय रूपावयवात्त्रीकृतः पश्चाद्द्वा
दशांगुलमानादुपरिप्रोगायते तावदपिच्छिन्न वेदिं भागयोजयेत्। तस्मिन्नवेदिं प्र
वेतो खातितेचवौ द्वादशांगुलैर्विसृष्टे द्वासप्तत्यधिकैकादशशतांगुलायतो एको
द्वादशापि रूपान्तरपक्षमानांतरालत्यागेन रूपेनैकादशावष्टम्भिनुयात्सृष्टिपि
पत्नीं एते तेन द्वादशांगुलव्यासमताग्रनांस्रूयिता एकादशापि ययुपावेद्यांतरे वनि
वेशिता भावेपुरपश्चिमे यथेष्ठप्रयहिंसाधारचास्परूपेति। फलमाह यतिप्रायुर्वि

श्रीशुल्ब

राम॥

दकर्माणीति॥ पार्श्वयोर्वर्द्धमेतर्वेदां तिष्ठन्तेरर्द्धकान्त्यासिद्धांतस्याग्रमेतत्रा वा त्राच्चः पञ्चव्या

दृत्तौ मिनोतीत्यनुवर्त्तते। रूपावयाः त्रा कावेके तमभितः पार्श्वयोरर्धपक्षमात्रांतरालेष्व

नान्त्राग्रर्द्धकान्त्। अार्द्धप्रपादुकाः स्यापेषां वेद्यांतर्गतार्द्धनिति यावत् दृष्टोप

पान्मेन द्वारत्रोगुलव्यासेषु गर्तेषु मिनोति नच पश्चिन्न वेदि पूर्वभागभागायतनि

वेशितो। अतावेतु पच्छेदोपिनाकायोगकुतस्ततत्। अर्द्धमंतवेदि मिनोत्यर्द्धं वहिर्वेदि

तिष्ठतः। स्तत्राचेति लेत्वती यस्य सपत्नमो तथा पूषस्य वेदिरिति अत्र यदि रूपस्तो

त्येमिचात रर्द्धमितो भागो वेद्यंतर्गतो रूपां गच्चेन विधीयतत रार्द्धं वहिर्वेदीत्यने

नापि वहिर्भाजोपां गचेनविधेय एवं रवाक्य नेदः सयेकवाक्यचसंभवे सति न भ्य

नाय्यः इत्यभ्यंतरवाह्यभागान्यायसुपलक्षि ॥ रक्षोमीयमानरूपोपितावियीय

तद्दतिष्ठितो। अतरुववकात्माय नां तवेद्यर्द्धमित्यस्य वयन्तातलक्ष्य सर्वस्यावेदृष्टिरपि

॥५३॥

चरितार्थो भवति॥ सर्वरूपसंबंधोऽस्तु यस्येव रूपपंक्तिः। तत्रास्तु तिन्नु प्राची रूपपंक्ति
स्तत्रास्तु त्वग्निष्ठः प्राचीचेति स्पष्टत्रिताता अवस्थिति यदाग्निष्ठो वर्षिष्ठो रूपो भवति प्राची
रूपपंक्तिरिति तत्राग्निष्ठ एवांतर्वेद्युद्गतान्येनुवर्हिर्वेदिगतः पावना कुर्वीत॥
ततश्चातद्र्थमपि यूपमहे हानकार्य इति सिद्धं यत्तु श्री अनंतयाज्ञिकैः स्वलो
ष्ठे यथा रूपं वेदिवर्हिनमिति तत्र तुल्परमेव व्याख्यातं कुतिमात्रे प्रस्तुतत्रास्तु
तिवेदेर्हरत्येतान्भावानुगतः शिष्ट्रैवरूपपंक्तिर्वेद्यासेवंधिनी चेति॥ ५॥ ॥
एकेप्रथमोत्तमोपकृतिवशादेमतांतरायरूपैकादशिन्यां के चित्त्राचार्याः॥ प्रथ
मचरमोद्वावेवरूपोऽपकृति वारृति स्तोमायन एकरूपपसद्ध्वांतर्वेदिगत
द्वौ तु वर्तिऽन्यांस्तु नेवरूपान्बर्हिर्वेद्यवस्थितानिति॥ मतांतरवेकादशिके मासेषा

सविचडिनीचेति॥ र्भवंतिचात्र श्लोकाः॥ रूपैकादशिन्यां यावेदिर्वर्द्धिता ऽवद्दि

वासांसि रवंडनीयस्यैवोच्यते दृष्टानोद्योपरकारतया स्थितेः । त्वं वेति चात्र श्लोकार्द्धं
स्तत्र श्लोके वा केचित् श्लोकार्द्धं संक्षेपकाः पठिता याव त्समारणारज्जुः स्यात्ता वांन
वासमो न वेत् । आ । गामा[illegible]तु चोक्तुस्यादितरद्विनिरं[illegible]नमितिवारद्यः । तथा संख्या
द्युः समस्तत्रनिरुक्तः सम्भन्न मौनयोद्विद्वां[illegible]विभरिपद्धक इति मुक्ताधिका
रिणः द्वीकस्यान्यपठितास्ते नन्वतत्रास्मान्निर्व्याख्याताः तान् श्लोकान्मरिशिष्टां
न्नैव पठति स्म कात्यायनशिष्याः । [illegible] मदोषद्दरिद्रस्य गृष्टत्वनस्य[illegible] ततः समाप्ति
येक्रिया श्रौतस्त्री कात्यायनमहात्मनः । तां सूत्रस्य सं[illegible] विशेषस्य शेषान्सां सांमेड
स्याद यस्ते द्वरिद्रस्य रक्षितस्य ष्टत्वेनसप्ताप्तावं मंत्रात्मा यमडचीयतः श्रौतस्त्री
श्लोत्रमानसे वधीनां । म्लत्वमानेइत्यडस्माधा तोर्द्ध [illegible] मुत्वसतत्वस्य रमित्य
शादित्वाच्छङितिङः । क्रियाङिष्टिः समाप्ति माप्नोति ति शिवं सिद्धं । ज्ञानायाऽनुज्ञे

॥१०६॥

मुद्रस्यशालिनी॥ पूर्वपूर्वदीपकसंवलितवाक्यार्थेन दीपकसंवलितो भवत्यर्थवाक्यार्थो यदि च मालि
यते तं मालादीपकं। यथा। संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते संप्राप्ते पीर्वधिया धिनि
वहे सांमुख्यमासादितं। कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्तिर्निवहः कीर्त्या
च लोकत्रयम्। अथ तुल्ययोगिता। प्राकरणिकस्य प्राकरणिकानामन्यतरस्य कृत्स्नप्रतीतिस्तुल्ययोगि
ता। तत्कृत्स्ने प्रति तत्कृत भूयो धर्मवत्त्वेस्य सामानाधिकरण्यतया अत्र सकृत्प्रतीतिरिति कारणाल्लोपमासौ
कथ्यते॥ यथा। नेतासि त्रिपदस्य मुद्दिपि रूपामसो सौभाग्यश्रीमेकः कलानां नगरस्य पारस्य शोभा कृतु
नाम्न॥ आशासते सुरसुवनतपो वपुर्दैर्नाहि देवो रस्याधिश्ये भवतु विधि अर्थ पोरकृते च वर्ज्ये॥ यथा
वा। जलनिधिवसनानां भीमभीर्वहति भुजंगविभुर्भवद्भुजश्च॥ अथ व्यतिरेकः॥ उपमानत
उपमेयस्याधिक्यं नाधिक धर्मवत्त्वं लक्षणम्) विभज्यते॥ येनुतोऽउपमेयस्यातिशयो व दोष
उपमाने। अस्त्रसमस्तन्यस्तो व्यतिरेकः प्रथा कुरुतेः॥ आचार्यः॥ उपमेयेगुणाः सा तु उपमा
नेवतस्य तु साम्य अनिर्वचनीय विरुद्धवादो अस्तो गुणदोषा व्यतिरेकं प्रथा कुरुतः॥ कथमित्य
स्थित।

त आह। यस्त्वमस्त्वन्यस्त्वाविति। न तत्तुल्य एवोपमेये ऽन्यस्मिन्नेव तूपमाने दोष इत्येकः प्रकारः। तथो
पमाने दोष एवेति द्वितीयः। तयोर्नयश्चोभयत्राप्यस्मिन्निति प्रकारत्रयम्। क्रमेणा यथा। अखण्डमण्डलः श्रीमा
न् पश्यैष पृथिवीपतिः। न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः॥ सकलंके न जडेनैव साम्यं दोषाकरेण
सौ दृश्यते। यथा वा। प्रोद्यदिन्दुकलामुग्धमुखमुत्कुमुदं सत्यपि सम्वरे [illegible] चानेदं निधत्तामवतु सारि
तुधान स्फुरा[illegible] तथापि। दोषाश्लेषी कलंकी सहजजडतनुः सन्तयः पक्षपाती [illegible] वैशः [illegible] क
लयन्नुत्तुल्यतां ताम [illegible]॥ इत्युभयथा। तरलं लोचनयुगलं कुवलयमचलं किमेतयोः साम्य
म्॥ विमलं मलिनेन मुखं शशिना कथमेतदुपमेयम्॥ अथाक्षेपः॥ निषेधप्रतिपादनतात्पर्येण
कथनीयस्य निषेधेन वचननिषेध इत्याक्षेपलक्षणम्। यथा। नाली ताज्जन कम [illegible] महे प्रस्तुत्रीलो
कः सपरिकरः सशाङ्गदन्द्रः। उत्क्षिप्य [illegible] कृतघ्ना कुशलकथां कथं ब्रवी
मि। अत्र कथमित्यनेन प्राप्तो निषेधः। कुशलकथनस्याभ्यसत्त्वमनोक्तिः। अयं च [illegible] विष
योऽनुक्तविषयश्चेति द्विधा। तत्रानुक्तविषयमुदाहृतम्॥ उक्तविषयो यथा। संतुष्टोऽसि [illegible]

आग्र

ति ४ वर्ण्यते २ कृत पत्र ३॥

पुरा मयि यियो कं कूलदोर्मंडली क्रीडाकर्तः पुनः प्रकटशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् । यास्याद्दैन्यपरं वि
प्रस्य कलहायते मिथस्त्वं शृणु त्वं शृणिव त्यभितो भुवाल्लिस दशग्रीवः कथ्यकथ्यताम् ।। अत्र कथमि
ति निषेधो रावणस्य तत्कुणालंसाति प्रसिद्धत्वं यनंक्षि । के विद्युद्वस्क प्रसिद्धमिति बाधकमिति
भूस्विरवनमान्तिप्य । अन्यानया लोकेऽप्येवमत्र म्रयात्सम्यात्ते पश्यत्वांदर्पेलक्षणमाकुरुत्वे दृश्य सि
श्रीमहारणाम् । अनर्थानि संतापमसौ चंद्रकला कोमलापि ममेविग्रहः । अथवा किमत्र विचित्रं दहति निभ
मानी हिमरश्मिः ।। विक्रमोदाहरणं । तवगणयाभि तु तानलमथवा सूत्पलापिन भि अस्मा । कं
खलु कुंभैरं भोमातुमलं अलानिर्थरीविलम् ।। परे तु उपमानान्तोपमान्तेपमाहुः । यथा । तस्यायेन्मु
खमस्ति सौम्यं शुभगां किं पार्वतिनेन्दुना सौन्दर्यस्य पदं दृशौ च यदि चेत्किं नाम नीलोत्पलैः ।। किं वा कोमल
कांतिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे ही धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारंभेष्वपूर्वाग्रहः ।। उपमानस्याक्षेप
तः प्रतिपत्तिरित्यर्थमन्ये । यथा । दृगंबुशधनुर्यथाधरेणा शारदामन्यतरत्व संताभमह । असम्भयं तो सकलं

तं

उप

लं:

अ

कथं तु तावत्स्वैरव्याधिकं तनालम्। अत्र शार्ङ्गेशेषेव इन्दुनायकभिवरवैः प्रतिनायकस्येवे सुपमा मामिनि स्यवेदिति।। अथ विरोधोक्तिः। कारणसद्भावे दृश्य निमित्ते कार्याभिधानं विरोधोक्तिः। अत्राप्रसिद्ध कारणं हि अप्रसिद्धं विरोधः। यथा। निशाम्यये बंधिनयं कआनामामोद मे दल्पिनमंध वाहे। नर्मुचनः के तवक्रनिरावन्यो न्यकंठग्रहणं तु दातो।। अत्र प्रकृतो वित्त कारणाम् तु रागादिकमेव बोध्यम्। परे तु एक स्यानुल्लासहानेः कल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विरोधोक्तिमाहुः।। यथा। जहता तु ललितभरः स्फारस्फुरद्गुरुतर स्तनभारभरः। गांधोदिन क्षीदृशमादते लभूते जगद्दीपः।। पक्षयथा। अंसे बंति पयोधरयोः अन्योन्यमते लग्न सान्द्रतरसन्धिः।। अथ विभावना। कारणप्रतिषेधेन कार्योत्पत्तिरिति लक्षणम्।। अत्राप्यलौकिकैक स्तनमात्रस्य नानुपपत्तिरिति ध्येयम्। यथा। अस्पृशन्नपि निःशंकं नीतमङ्गलनो घनतोपि नपतत्युत्पलम्। केनहन्त कावनानरूहत्ये मिश्रितो नोपम विनीतकुमारः। अत्र कारणं स्वलु स्वभावादिकं बोध्यम्। अथा पिनरस्यालंकारः।। सामान्यविशेषभावे सामर्थ्यविमर्श कथनाभेदात्मना संशयितं वर्णनम्। सवोभयथापि संप द्यते। सामान्यं विशेषेण विरोधो वा सामान्येनैव दृष्टान्ते तु तुल्यरूपतयेति नाति व्याप्तिर्शकादि।। तत्रसा

यि।

७५

धर्म्येरापथा। आनुकूल्यतानुपगतेहिविधौविफलत्वमेतिबहुसाधनता। अवलंबनायदिनभर्तुरभू
न्नपतिष्यतःकरसहस्रमपि।। द्वितीयो यथा। वियोगसंग्रथ्यविकल्पसानिधानुपाहितार्थसंसिपीवरस्त
नौ। स्वउद्धनकाखिद्यओहोगलातिवलोवसंतिद्रिओमिमुखमनवस्कभि। यथाचंदननरूसुऊगेः सिंह
ननयेनपीध्यतेवेउः। नद्लंहृथाविभादेः प्रायोमालिमैःकदर्थ्यतेसुऊनरः।। चेधर्मोतायथा। अभि
सारिकाभिरभिहन्तसकलंनिविडतमांनिघ्नते(सिनीभुरपि। अनुकूलनयाहिनृणांसकलंस्कु
रमभिमुखीभवतियथा। हृदयेनातिह्वदानौनवानिन्दपीसकलमेवनिर्दयो। इंद्रस्थितथाहिमवेः
रवेरपतिनसेभियामितहे।। अथयथासंख्यं। निर्दिश्यतेयस्मिन्कथाविधिधायथैवपरिपाद्या। पुनरपितेन
तानिवक्त्राण्यथैवतत्स्याद्यथासंख्यम्।। पारिपाटीक्रमेः क्रमाधिवेत्ता। यथाधिकृतमनुमतेहृद्वाये
शिरस्युरस्यमन्तेभुजंअपश्युभिर्गर्वादिवेर्वयांद्रवदाशुधेः। नरकारिपुणसांद्वयपर्णककिरीटनाम
यमर्थहमनलअन्येहोमांसेःकगोमादिशोवालम्।। इत्यादौभग्नप्रक्रमत्वदोषताभिधानानंदभाव

देशां भीम

रांत २ रांत १

रूपस्यास्य नालंकारत्वमर्हति तथाप्येकत्र तथाविधनानार्थाभिधाने किमपि वैचित्र्यमिति त्व
लंकारत्वे लंकारत्वेनोक्तमितिध्येयम् । यथा । किंचित्रं किमुरत्वेति लंकम्पुन तथापुष्ठत्वं को रूपमो
वाचकं भावा । जले से समरघुवतिभियेद्धलि इंगिदेहे ।। अङ्कमो लौललारे अगमिप्रहाकर नाभि
देशीचदर्पायाजलदो वर्ण विवे सवदन्तुअरिस्तुवर्दु मानः कमेल ।। । अथ विरोधाभासः ।। पार्थैति का
विरोधे सति पुरःस्फूर्तिकविरोधमतीतिविषयत्वं विरोधाभासत्वम् । यथा । नयनजपूर्तिर्नलसपरा द्युति
र्विपत्तरंगिः करवालधमः । तथापि ते विक्रम भूमिपाल मृतापवक्रः प्रमितं करोति ।। कोचित्तु । य
त्रिमगुद्ध्यादि । नापरस्परं सर्वथा विरुद्धानामेकत्रावस्थानं भवति समकालं सविरोधः । ननु वि
रुद्धयोः कथमेकत्रावस्थानमिति चेत् । उच्यते । कविप्रौढोक्तिमूलैव नतत्र भवानाह ।। अस्य च जाति
धर्माधर्मानस्य संतिवत्वारः । भेदास्तत्राद्यानुरूपेण त्वन्ये नद्यन्ये वाम् । अस्यार्थः । अ
स्याविरोधस्य स्वजातीया [illegible] विरोधे [illegible] दशभेदाः । यथा द्रव्य विरोधो गुणविरोधः

भवति २

७६

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारेपरार्धं गणितं यदि स्याद् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात् ॥ वसन्त ॥

लासः ॥ इति वा यथा । उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेतां । तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ यत्र तादृश्यसुफलमर्थेनोक्तं दृश्यं । यथा । राकायामकलंकं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः । तस्य मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ चतुर्थ[illegible]या । हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन । चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥ अतएव केचिद् दुष्कः शब्दं नामालंकारो नातिरिच्यते । स यथा । यत्रातिप्रबलतया विवक्ष्यते पूर्वमेव जन्यस्य । प्रादुर्भावः पश्चाज्जनकस्य तु तद् वदन्त्यतिशयोक्तिम् ॥ यथा । जनमसुलभमभिलषतामादौ समुत्पद्यते मनो भूना । गुरुरतिवीरप्रसरः पश्चान्मदनानलो ज्वलति ॥ समकोलोक्तो यथा । सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ अर्थान्तरन्यासः । साधारणधर्मस्योपमानवाक्ये उपमेयवाक्ये च कथितपदं दुष्टं तथा शब्दभेदेन कथितं यत्र सा वस्तुनो वाक्याप[स्यो]पमा वा । पश्चात्पर्यस्तकिरणा मुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् । प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ इति ॥ यथा देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा । न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥

इदं चाभिधानात् १ लिखितौ ४

वारं पदं कथं न अर्तते ना। न खलु पारिभाषायोग्यं देव तद्रूपां किं तंरत्नम्। अत्र कथामित्यनेन नावल्लिव्यनेका
नो वित्यप्रत्याय्यते। इत्येकस्ये वानुचिततद्रूपसामान्यस्य चार्दूभेदेनाद्विरूपाक्षनम्। इयं च मा लारू
पाये धावो ऽभ्या। यथा। यदिद्द हन्त्यन लोके के मद्भुतं प्रादे वगोरवमाद्भुर्कुतः। लवणा संकुसदे
वमहोदधेः प्रक्षालि तवसनामाविभा(दता।। अथ दृष्टान्तः।। अर्थविशेषः प्रमेयादकुन्यस्तो विवक्षितेते
रयोः।। तादृशा मन्यं न्यस्ये पुनः सोत्र दृष्टान्तः। विवक्षितेतरयोः प्रकृताप्रकृतयोः। सादृश्यधर्म्मपु
रस्कृतादृशाधर्म्मपुरस्कृत। विशेषग्रहणा दर्थान्तरन्यासाद्भेदः।। तत्र हि सामान्यविशेषयोर्मिथ्या
दकमुपमानमन्यद्रूपमेयम्। दृष्टान्तद्वयमपि विशेषरूपमिति। केचित्तु वाक्यार्थे सति उपमा
नोपमेयसाधारण्याधर्म्ययोः सामर्थ्यसमर्थकभावेनतुल्यपदार्थप्रतिपत्तिविषयत्वमिति लक्षणम्। आद्य
विशेषणान्नोपमालंकारे [illegible] [illegible] प्रतीतिविषयत्वाभावान्नो
दमालोकस्य मनाग्। सामर्थ्यसमर्थकतातुल्यत्वतयाधिवासितानां सामान्ये सामान्येन विरोधो विशे
षयोः।

वेत्तीति। तेन नानार्थं तत्र न्याय्ये अतिप्रसंगः॥ अर्थश्च द्विविधः। कल्पितोऽकल्पितश्च। यथा लोके लोलित
किसलयविषवनवर्तीपि मन्तु मोहयति। नाथयतितरां तस्या हृदयं न कमन वाञ्छापि। द्वितीयो यथा।
त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम्। आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः॥
अथ दीपकं। यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति तत्कारकमप्येकमपि तद्देतद्दीपकं
द्वेधा। अनेकवाक्यार्थान्वितकारकपदत्वं क्रियापदत्वं वा लक्षणं। आद्यमप्यनतवाक्यस्थितिभेदाद्द्वि
विधमपि बोध्यं। यथा। कुर्वते भ्रमद्वनानि बालपुष्पैः कामिन्यो मधुमदमाश्लेषविलासैः॥ अन्त्यानाः फ
निगदितैः क्रियाकलापै राजानः प्रशमितवैरिभिः प्रतापैः। यथा वा व्यः पथिककान्तानां लंकेलंतु
वासुकः। किंलस्य द्रुतिनादर्यात्रो घोनोमहीभुजाम्। यथा। नवयौवनमंगेषु प्रियसंगमे मनोरथो हृद
येषु। अथ चेष्टासु विकारः प्रभवति नव्यः कुमारीणाम्। यथा। निशापाकेन ति जागर मुपशमयति मदन
दहनसन्तापम्। जनयति कौतुकमतुलं ... स्मादिकं दीपकम्। एवं कलादि

७३

पं१

पा

दिकारश्चैयोर्थः समासः सम्यगस्यतइति समासः संक्षेपपरिच्छेदः ॥ अनुगुरात्तथा यारराो तंव स्था
मः ॥ यदुक्तं इति टीका ॥ पाठो प्रतिमुच्य निरंकुशे नग्रही चारद्धिः राप्तवी दिश्चां हरंती त्यादि
नाप्रतिज्ञा वेणा ग्रिण्यतुष्याश्रौ अनुकूल नायकता ॥ यथार्थदर्शिनो प्रवर्त्तरन ॥ अत्राधिकारिविष
त्रोणश्चा ग्रंथात्ते नवंति चात्र श्लोकाः इत्युक्ता न गवते व श्लोकान्डरायतो कः ॥ संख्या इः परि
माशाङ्कः समस्त्र निरंकुशाः समन्त्रमौलवेद्धिङ्गुत्वावित्परिष्कृकइति ॥ संख्या संख्याप्रतिपाद
कं गाशाति शास्त्रं ॥ परिमाणं मानविधिः ॥ समिनस्त्रैरा निरंकुशकः ॥ आकर्षकर्त्री ॥ प ॥ परिष्कृकात्रित्या
दीनां ॥ यदुक्तं ॥ शास्त्र बुद्धिविनागङ्गः परशास्त्रकुलहलः ॥ शिलि न्यस्य पतिन्यसाप्या दृदीत
मतिः संदेति ॥ तथाति यत्ज्ञान्याश्च सर्वार्थैः पाश्वमारश्वन्याश्च योगविता ॥ कोराणी नोविल
१५ त्राज्ञो नित्यो छलं च सर्वार्थैः सर्वप्रयोजनैः तिर्यज्ञान्यायोजनं योवेत्ति तथापार्श्व

श्रीगणेशायनमः॥ विष्णुंपद्मभुजंनत्वारामोनौमिषडाश्रितः॥ संम्राजोग्निचितःसूनुःसूर्यदा
सस्यधीमतः॥१॥ स्वयंकृतस्यसिद्धांतवार्त्तिकस्यसमाश्रयन्॥ करोतिशुल्वसूत्राणांवृत्तिंबालावबु
द्धये॥२॥ रज्जुसमासंवक्ष्यामः॥ कर्म्मणांफलवत्वंचतत्रचाधिकारीतत्स्वरूपंचभगवताकात्यायनेन
वाजसनेयिकपंचदशशाखाधिलोक्यकल्पसूत्रंनिबध्नताप्रतिपादितम्॥ कर्म्मणःकालश्च
देशोपितत्रतत्राङ्गत्वेनसूचितः॥ सवैअतिशयेनवक्तव्यस्तदर्थमिदंशुल्वपरिशिष्टंभगवतै
वोपनिबद्धं॥ तच्चकर्काचार्येणयद्यपिव्याख्यातमस्माभिश्चोपपत्तिप्रदर्शनेनवार्त्तिकैःप्रपंचि
तं॥ तथापिसूत्रमात्रार्थोयथासर्वेषांहृदिनिविशतएतदर्थंवृत्तिरियमारभ्यते॥ शुल्वनंशुल्वःशु
ल्वमाने।स्माद्धातोर्घञ्॥ ततःमानकरणमित्यर्थः॥ इतिग्रंथनामाभिव्यक्तिः॥ शुल्वोऽनेनेतिवाकर्त्त
रिचकारकेसंज्ञायामितिघञ्॥ तत्रप्रतिज्ञासूत्रमेतत्॥ रज्जुसमासंवक्ष्यामइति॥ क्षेत्रपारछेदि

ह्वि कत्री [illegible] प्रियः [illegible] छो नन क्रो यो विद्या वसुधगा नवो ॥७॥ लवंगः किलकः सौ

म्यः सा [illegible] नता प्रसि धामिप मा चिय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ [illegible]

[illegible] तडिरिस ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ लवंगः किलकः सौम्यः

[illegible] धिरेयक [illegible] धारे यं विप्र मुखि यज्ञानदोरा सोनलः ॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ (

॥श्रीगणेश ॥

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ यस्मिन्कोपक्रमोर्गादिमुनिसूरीते वरहत्ल्यादिकृतव्यास
संशोदेवक्लेशजरसार्थमेणाविरच्यते श्रीतिमरवामालाम॥१॥ प्रजवतिविरतिमध्यज्ञान
वेध्यानितातां ज्योविदितवरमत वांपजते योगिजोगिनामिहविश्वडन्मा त्वया नोमनु
मितमपिवंदे जज्ज्हेः कालामीणीश॥ शदे ... कालप्त अः गोकोतिघः श्रद्धः शाक्तोकन
दृश्य दुग्धे ४२९२ संमेतः॥ वाराहिवस्त्रे हुतः अहूतः सकलं यं पप्यापर्थं शोयाद्य
भवादयोत्वः॥३॥ प्रभवो विभवस्तु के प्रमोदो पद्मजापतिः॥ अंगिरा श्रीमुखो
भावो युवाथ धाता च्चैव श्री॥४॥ ईश्वरो बहुधान्य प्रमाथी विक्रमो वृषः॥ चित्र
भानुः सुभानुस्तारणः पार्थिवो व्ययः॥५॥ सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृ
... ॥६॥ हेमलंबो विलंब्य
त ... ॥ नंदनो विजय ...

श्रीगणेशाय नमः॥ विष्णुं प्रभुं भुजं नत्वा रामो नेमिषआश्रितः॥ संम्राजोग्निचितः सूनुः सूर्यदा
सस्य धीमतः॥१॥ स्वयं कृतस्य सिद्धांतं वार्त्तिकस्य समाश्रयन्॥ करोति शुल्बसूत्राणां वृत्तिं बालावबु
द्धये॥२॥ रज्जुमासंवस्याम॥ कर्म्मणां फलवत्वं च तत्र चाधिकारी तत्स्वरूपं च भगवता कात्यायनेन
वाजसनेयिकपंचदशाशाखाधिल्लोकयकल्पसूत्रं निबध्नता प्रतिपादितम्॥ कर्म्मणः कालश्च
देशोपि तत्र तत्राङ्गत्वेन सूचितः॥ स वै अतिशयेन वक्तव्यस्तदर्थमिदं शुल्बपरिशिष्टं सगवतै
वोपनिबद्धं॥ तच्च कर्क्काचार्येण यद्यपि व्याख्यातमस्माभिश्चोपपत्तिप्रदर्शनेन वार्त्तिकैः प्रपंचि
तं॥ तथापि सूत्रमात्रार्थो यथा सर्वेषां हृदि निविशत एतदर्थं वृत्तिरियमारभ्यते॥ शुल्बनं शुल्बः शु
ल्बमानं स्याद्धातोर्घञ् तः मानकरणमित्यर्थः॥ इति ग्रंथनामनिरुक्तिः॥ शुल्बातेर्न इति वा कर्त्त
रि च कारके संज्ञायामिति घञ्॥ [illegible] रज्जुमनासंवत्स्याम इति॥ क्षेत्रपारच्छेद

॥ श्रुत्यन्तवृत्तिः समस्ता ॥

॥ १ ॥